

2004 чылдың ийги чартында өг-бүле бүрүзү "Шын" солунга чагыдылгалыг болзун!

Ийги чартык чылда чагыдылганың өртээ:
КОЖУУННАРГА ЧАГЫДАР ӨРТЕКТЕР
Хууда чагыдыкчыларга:
6 айда — 282 рубль;
ооң иштинде редакцияга — 120 рубль,
почта чедирилгези — 162 рубль.
3 айда — 141 рубль;

пенсиярлерге почта чедирилгези 25 хуу чиигелделиг
6 айда — 242 рубль;
3 айда — 121 рубль.
ОРГАНИЗАЦИЯЛАРГА:
6 айда — 333 рубль;
ооң иштинде редакцияга — 150 рубль;

почта чедирилгези — 183 рубль.
КЫЗЫЛ ХООРАЙНЫҢ ЧУРТТАКЧЫЛАРЫНГА:
6 айда — 258 рубль;
ооң иштинде редакцияга — 120 рубль;
почта чедирилгези — 138 рубль.
пенсиярлерге почта чедирилгези 25

хуу чиигелделиг.
6 айда — 224 рубль;
3 айда — 112 рубль.
ОРГАНИЗАЦИЯЛАРГА:
6 айда — 288 рубль;
ооң иштинде редакцияга — 150 рубль;
почта чедирилгези — 138 рубль.

ЭКСПРЕСС чагыдылга-биле айның кайы-даа хүнүнден эгелеп солунну чагыдып ап болур.

ШЫН

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

1925 чылдың
август 31-де үнүп
эгелеэн

№ 122 (16895)

2004 чылдың
СЕНТЯБРЬ 2,
четверг

Номерни парлагаже
дужааганы:
график езугаар — 21.00,
херек кырында — 16.10.
Садар өртээ 3 рубль.

ЧАА ӨӨРЕДИЛГЕ ЧЫЛЫН БИЛИ
Тываның улуг төөгүлүг школаларының бирээзи, Кызыл хоорайның 2 дугаар ортумак школазы Билиглер хүнүнүн байырлалында буянның школазының эжиин ажып, юбилейлиг өөредилге чылында уругларны хүлээп ап, байырлыг чыскаалды эрттирген.

Эрткен өөредилге чылында бо школаны 84 доозукчу дооскан, оларның 65 хуузу ортумак болгаш дээди өөредилге черинче дужаап кирип алган. А бо өөредилге чылында оларның орнунга 75 бичи чаптанчыг биргиклассчыларны эртемнерниң далайынче

эжиндиртип, билигге өөредир дээш хүлээп алганнар. Бо чылын бо школага өөренир өөреникчилерниң саны 1200, а 2004-2005 өөредилге чылында республикага ниитизи-биле 65 муң өөреникчи парталар артынга олуруп, өөренип эгелээр, оларның 5 муңу биргиклассчылар.

(Уланчызы 2-ги арында).

Чербининң ыяш ажыл-агыйында

Вал лесник С.А. Никитин
ыяш чылып ор

Чербининң ыяш ажыл-агыйы республикада онзагай бүдүрүлгелерниң бирээзи деп чокта чаа аңаа чорааш билдим.

Ында кол арга-арыг даамалы Сергей Алексеевич Никитинниң биске дыңнатканы-биле алырга, ук ажыл-агый 32127 га черде арга-арыгны өрт болгаш өске-даа бойдустун халаптарындан, төтөглекчилерден, хоралыг курттардан камгалап, санитарлыг (кургап

калган ыяштарны) кезишкн ажылдарын чорудуп турар. Ук ажылдарда Сергей Алексеевичниң боду-биле кады 12 арга-арыг даамалдары хаара туттунган. Ук улуг девискээрни аңгы-аңгы кезектерге чарган. Даамал бүрүзү харыылаар девискээрлиг. Олар ону аъттыг, чадаг, машиналыг эргип, төтөглекчилерни кычыктырбайн турарлар. Улуг девискээрлерде дыт, пөш, шиви, чойган дээш, кандыг үнелиг ыяш чок дээр. Хөй кези-ле, өске арга-арыгларда ышкаш, дыт бооп турар. Дыт республикада эң ажыктыг ыяштың бирээзи болгай. Ооң-биле чүгле чурттаар бажың, кажар-херим тудуп кылыр эвес, дилип алгаш, амыдыралга черектиг кандыг-даа чүүлдерни кылыр. Черле ыначаш Тывада үнүш бүрүзү ажыктыг-дыр ийин. Ынчангаш арга-арыгларны карак огу дег камгалаарыыс албан. Ук ыяш ажыл-агыйында эң эки ажылдыг даамал Сергей Николаевич Основ бооп турар. Ол ында барык 14 чыл ажылдап турар.

(Уланчызы 2-ги арында).

Кажан? Кажар? Чүчү? Сонуургаптаалыңар

"Дюймовочка" — уругларга балет

Дүүн Тываның хөгжүмши театрынга республиканың төөгүзүндө уругларга бир дугаар тургускан "Дюймовочка" балеттин баштайгы көргүзүү болган.

Ооң онзагай талазы чүл дизе, уругларга чаңгыс актылыг бо тоол-балетти Тываның бодунуң балетмейстерлериниң болгаш "Эдегей" танцы ансамблиниң бичи артистериниң күжү-биле тургусканы болур. Уругларга баштайгы ол балеттин режиссеру — Эртине Конгар. Аялгазын Москва чурттуг (Тываның күдээзи) композитор Илья Синкин бижээн. Репетиторлары — ТР-ниң алдарлыг артистери Любовь Сүктрек биле Тамара Строгова. Чурукчузу — ТР-ниң алдарлыг чурукчузу Валерий Шульга.

Тоол-балетте Дюймовочканың ролон 5-ки классчы Белек-кыс Иргит, бичи тажының ролон 8-ки классчы Чаяан Куулар чедишкнниң күүсеткен. Хараачыгайның ролунуң күүседикчизи 9-ку классчы Кара Монгуштуң танцызы мактанчыг. Уруглар пуанты-биле (балет идиктери) улуг сценага бир дугаар танчылап турза-даа, дуржулгалыг артистерден дудак чок кылдыр көзүлгеннер.

«Эдегей» ансамблиниң (директору Кимаа Донгак) сонуургааш, ТР-ниң Култура болгаш националдар херектериниң яамызындан 230 муң рубль чээп алгаш тургусканы уруглар балетинин баштайгы көргүзүү чедишкнниң эртен. Бичи артистеривис юбилейлерге уткуштур республиканың көрүкчүлеринге ынчалдыр улуг белекти сөңнээн. Ол Тываның культуразының төөгүзүнге кирер.

Уруглар яамыга өрезин ноябрь 1-ге чедир төлээр дээш балетти ам-даа 4 удаа көргүзөр ужурлуг.

Өглер хоорайжыгажы туруптар

Байырлал хүннеринде республиканың малчынарының Наадымының кол оюн-тоглаазы, маргылдаалар Тос-Булак аржаанының девискээринге эртер.

Бо хүннерде ТР-ниң Көдээ

ажыл-агый яамызының болгаш өске-даа албан черлеринин ажилдакчыларының күжү-биле ында чаагайжыдылга ажылдары чоруп турар. Субботниктерни чаңгыс эвес катап организастан. Өглер хоорайжыгажының тургузуун Чазакка бадылаан. Кожуун бүрүзү 3 өг тигер.

Конкурс комиссиясы өглерниң ниити хевирин, тыва онзагай тала-лары, даштыкы шывыы, ширтектерниң сырып кылдынганы, иштики эт-севи дээш, өске-даа чүүлдерни өөренип көөр. Конкурсун дүрүмүн база бадылаан.

Тиилээн өгнүң ээзинге "УАЗ" марканың автомашиназын шаңнал кылдыр тыпсыр.

Юбилейлер: эртемденнерниң көрүштери

Даарта Кызыл хоорайда Улусчу чогадылга бажыңыңа "Россия биле Тыва: 60 чыл кады" деп эртем-практиктиг конференция ажылын эгелээр.

ТР-ниң Кадрлар политиказы, эртем болгаш өөредилге черлериниң яамызы биле Тываның гуманитарлыг шинчилелдер институтунуң (ТГШИ) кады эртирип турары конференцияны Тываның бо чылгы юбилейлеринге тураскааткан.

Эртем-практиктиг конференцияны ТГШИ-ниң директору, төөгү эртемнериниң кандидады В.Д. Март-оол "Россия биле Тыва: 60 чыл кады" деп илеткели-биле ажыдар. ТКУ-да кафедра эргелекчизи, юридиктиг эртемнерниң доктору Н.А. Ондар "ТР-ниң күрүн тургустунушкунунуң хөгжүлдэзи" деп илеткели номчуур. Конференцияның киржикчилерин боттарының шинчилел ажылдары-биле профессорлар В.А. Ламин (Новосибирск), В.Н. Тугужекова (Абакан), С.Г. Лузянин (Москва), Ч.Т. Сагды, В.И. Лебедев, С.С. Курбатская, Э.Ю. Доржу (Кызыл) болгаш он-он эртем кандидаттары таныштырар.

Пленарлыг хуралга ТР-ниң Чазааның Даргазы Ш.Д. Ооржак киржир.

Конференцияның киржикчилери дүш соонда 10 аңгы секцияга үстүп алгаш ажылдааш, ол-ла хүн ТКУ-нун хуралдаар залыңа ажылын түннээр.

Юрий ДАРБАА.

Күрүне Думазында

ПАРЛАМЕНТ АССАМБЛЕЯЗЫНГА КИРЖИР

Күрүне Думазының депутаты Чылгычы Чимит-Доржуевич Ондар Думаның даалгазы езугаар бөлүк депутаттар-биле Гренландияга сентябрь 2-ден 7-ге чедир болуп эртер Арктика регионунун парламент ассам-

блеязынга киржири-биле ужуп үнүпкен. Конференция доозулган соонда, бистиң депутадьыс Кызылга болуп байырлалдарга киржири-биле Тывага чанып келир.

Бистиң корр.

КАП-ЧИММЕТНИК САД

(Төнчүзү. Эгези 1-ги арында).

Чылдың-на бистиң үнелиг арга-арывыс өрт айылынга таваржып турарын эрткен чылдарда боттарывыс көрүп-даа, ышты тынып-даа, солуннардан номчуп-даа, теле-дамчыдылгалардан көрүп-даа шаг болган болгай бис. Чаяан бооп, бо чайын республикага өске чылдарга деңээрзе, эвээш, 54 өрт болган. Оларның ийизи Черби ыяш ажил-агыиының девискээри Кара-Хөл деп черге болган. Өрт 163 гектар черни шыва алган. Когарал эвээш эвес болганы билдингир. Черби ыяш ажил-агыи черинин ажилдакчылары өрттү чогуур өйүндө эскерип, хемчеглерни алза-даа, бичи када-ла ол хире черге тараан. Оларга Кызыл хоорайда агаар камгала отряды улуг дузаны көргүскен. Кыска үе ишинде өрттү өжүргөннөр.

Оон ыңай Черби ыяш ажил-агыиында онзагай чүүл – катчимис тараан садтың бары. Ынаар кире бээривиске, вишня, инек-караа, чыжыргана кызыл чайт. Сад ниитизи-биле 150 гектар черни элзэн. Ооң чүгле 50 гектарында кат-чимис олурткан. Аркан улуг шөл акшаландырышкын чогу-биле куруг турар.

Тарыттыган 50 гектарның 6 гектар черде вишня, 5 гектар – малина, 1 гектар – инек-караа, 0,5 гектар – ранетка, арканнарында чыжыргана бар. Дүжүктүрү аттыг, кат-чимис кызыл чайт. Садты 1982 чылда үндөзилеп тургускан. Тараан кат-чимис 3 чыл болгаш-ла дүжүдүн берип эгелзэн дээрзин Сергей Алексеевич чугаалап турду. Ук садтың кат-чимизин саткаш, ол ыяш ажил-агыи чери эвээш эвес орулганы кирип ап турар.

Садты көргөш, республиканың кожуун бүрүзүңге ыңдыг катчимис садтарында өстүрзе чүл деп бодал бажымга кирди. Чараш-даа болгай. Чонну витаминниг аш-чем-биле хандыраарының база бир аргазы ол эвес бе? Кызыл хоорайда чамдык дачаларда кижиниң билбези кандыг-даа катчимисти тарып олуртуп алган, ооң дүжүдүн күс санында-ла ажаап ап турар боор-дур. Тываның чери байлак, чер-черге, кожууннарга хөй янзы кат-чимис тарып, чараш садтар тургузарының аргазы бар дээрзи оон-на көстүп турар ышкакыл. Тывага сайзырадып болур ажил-агыиларының бирээзи ол бооп турары моон илден.

Борис ОНДАР.

Ай ишинде 18 кижини камгалаан

2004 чылдың чайгы эштир сезонунун үезинде республиканың хемнер, хөлдөргө чоннуң айыыл чок чоруун бедидер сорулга-биле ТР-ниң күрүненн биче хемчээлдиг суднолар инспекциязы, начальниги Март-оол Дан-Сурун, сугга айыыл чок чорук айың бо чылдың июль 15-тен август 15-ке чедир организастан эрттирген.

Чазактың шиитпири-биле эрттирген бо айга инспекцияның ажилдакчыларында ангыда, Кызылдың ИХЭ-ниң патруль-пост албанының, ОМОН-нун шагдалары киришкен. Оларның каттышкан хайгааралдары ийи маршрут-биле (бирээзи инспекциядан хоорай адаанда чаа көвүртүге, өскези Своротокка чедер) Улуг-Хемниң эриин дургаар дежурныйлаашкынын хуннү-не чорудуп турган. Инспекцияның сугга камгалакчылары катери-биле база тускай маршрутту дежурныйлаашкынарны хемге организастан.

Сугга айыыл чок чорук айында инспекцияның камгалакчылары хемге дүжүп эгелзэн 18 хамаатыны үезинде уштуп, амытынын камгалаан. Эзирик эштип турган 149 кижини хемден ыраткан. Хем эриинге автомашиналар чүп турган 29 чорукту соксаткан.

Чарлаттыган ай дургузунда чаңгыс-даа кижини Улуг-Хемге дүшпээни оларның эки ажилын көргүскен. Инспекцияның ажилдакчылары республиканың 6 чайгы уруглар лагерьлеринге хемге айыыл чок чорук темазына профилактиктиг чугааларны кылган.

Юрий ДАРБАА.

НЕМЕЛДЕ ХЕМЧЕГЛЕР АЛДЫНАР

Август 28-те болуп эрткен селектор хуралга ТР-ниң Чазаның Даргазының чанында хөй-ниитинин айыыл чок чорук Чөвүлелиниң секретариатының удуртукчузу В.С.Шырап байырлал хемчеглерин белеткээринде болгаш эртеринин немелде хемчеглеринин дугайында тус черниң чагырга даргаларына дыңнаткан. Сентябрь 9-11-де болуп юбилейлиг байырлалга кожууннардан болгаш хоорайлардан киржи келир делегацияның составы 400 хире кижини болуп. Ооң-биле кады республиканың найысылалына културлуг болгаш спортчу хемчеглерге 2500 хире кижилерниң киржи көрдүнүп турар.

Кожуун чагыргаларының даргаларына болгаш оларга быжыглаан яамыларның база ведомстволарның удуртукчуларына байырлалдың киржикчилерин уткуп хүлээп алыры, аш-чемин болгаш удуур-чыдар черин харылаары көрдүнүп турар. Спортчу-массалыг хемчеглерниң төвү Тос-Булак аржаанына болуп эртер, орта 60 хире

өглер турар. Аът чарыжына болгаш эң эки дериг-хөрекселдиг аъттарның конкурзунга киржири-биле 700 хире чагырлар кирип турар. Кожууннар болгаш хоорай чагыргаларының даргалары сентябрь 8-ке чедир өг хоорайын тургузары хандыраар, сентябрь 9-та 10 шакта шүптү аъттар келген турар.

— Тываның юбилейин байырлаарының дугайында РФ-тиң Президентизи

Белектор хура

В.В.Путинниң Чарлыын күүседир дээш республиканың чурттакчы чону, күш-ажылчы коллективтер, янзы-бүрү деңгелдин удуртукчулары багай эвес ажилдаан. Дыка хөйүнү кылган, ынчалза-даа шиитпирлеттин-мээн айтырылгар ам-даа бар. Байырлалга белеткенип тургаш, бодуустун бөгүңү ажил-хөректөривисти база утпас ужурул бис. Дүжүт ажаалдазын, мал чеминиң белеткенин доозары чугула, 2004 чылдың баш удур көрдүнгөн планынын күүседирин чедиң алыры чугула — деп, түңгөлинде ТР-ниң Чазак Даргазы Ш.Д.Ооржак чугаалаан.

Юрий Сучков.

ЧАА ӨӨРЕДИЛГЕ ЧЫЛЫ-БИЛЕ

(Төнчүзү. Эгези 1-ги арында).

Байырлыг чыскаалды школа-ның 8 чараш тыва хептиг өөреникчилери танцы, эртририкчи оол биле кыс Тыва, Россия дугайында чараш шүлүктөр-биле ажытты. 1а, 1б класстың өөреникчилерин башкылары Э.Д.Саая, З.А.Доржу хүлээп ап, оларны байырлыг чыскаалче чалады. Оларга ол кажан-даа уттундурбас хүн болуп артып каар дээрзи чугаажок.

Школаның директору, Улус өөредилгезиниң тергинни, “ТР-ниң алдарлыг ажилдакчызы” Т.Г.Ондар Билиглер хүнүн таварыштыр байыр чедирип, школа-ның кыска төөгүзүн чугаалааш, башкыларга кызымаккай өөреникчилерни, ада-иелерге төлептиг ажы-төлдү кижизидерин күззэн.

Школаның чоргааралы, шко-ланы 1962 чылда мөңгүн медаль-биле дооскан ТР-ниң Чазаның Баштыны Ш.Д.Ооржак: “Эргим төрелдер, энерелдик башкылар, уруглар! Кайгамчыктыг байырлал

сентябрь 1-ни бүгү Россияның башкылары, өөреникчилери дем-дегеп эртририп турар. Билиглер байырлалын таварыштыр башкыларга, өөреникчилерге, ада-иелерге Тыва Чазактың база бодумнун өмүнээмден байыр чедирип тур мен. Бо чылдың биргиклассчылары, юбилейлиг чылда школаже өөренип кирип турар аас-кежиктиг-дир силер. Чүгле чалгаарайын эки өөренир силер, өөредилге программазында, номнарда, башкыларның сөзүндө артык чүве чок, ол бүгүңү эки шингээдиң ап, амыдырал-биле холбап тургаш, өөренирин күзеп, келир үеде Тываның ат-алдарын көдүрер кижилер болурунарны сеткилим ханызындан күзедим” — деп чугаалады.

Кызыл хоорай чагыргазының даргазы Д.К.Донгак школаны шак мындыг байырлалга белеткел кылган башкыларга, ада-иелерге, улуг класстарның өөреникчилеринге четтиргенин илереткеш, школаже кирген база доозукчу

класстар өөреникчилеринге юбилейлиг чылда школа кирген, дооскан бис деп чугаалап чорурун, Кызыл хоорайга ынак болурун, Кызыл хоорай дээрзе силер-дир силер, ооң чурттакчылары силер эки өөренириңерге хоорайның хей-аьды база бедик болур дээрзин чугаалааш, эки өөредилгени, кадыкшылды уругларга күззэн.

2004 чылдың доозукчулары бо чылгы биргиклассчыларга байыр чедирип, чагыс сөзүн бергеш, бичи белектерни тывыскан. Бо чылдың биргиклассчылары алыс черле кайы хире эвестер дээш оларны микрофонче база чалапты. Олар кымдан-даа дудак чок, бис деп чүвени көргүзүп, ырлап, шүлүктөп турдулар.

Школаның эки ажилдыг башкылары Н.Ч.Меңниг-оол, З.А.Доржу, Т.О.Кыргыс, С.Т.Сүрүнчак база ол школаны 1979 чылда дооскаш, ында 25 чыл ажилдап чоруур М.К.Сүрүнчакпа музыка-лыг байыр чедирген.

Алдынай СААЯ.

БАЙЫРЛАДАРГА БЕЛЕТКЕЛ АДАКТАЛГАН

Тываның Россияның составына каттышканының 60 чылының болгаш Кызылдың тургустунганының 90 чылының байырлалдарын белеткээр база эртрирер республиканың оргкомитетинин хуралы дүүн, сентябрь 1-де, болуп эрткен. Ону Чазак Даргазы, Оргкомитеттин Даргазы Ш.Д.Ооржак удуртуп эрттирген.

Тываның Россияның составына каттышканының 60 чылынга болгаш Кызылдың тургустунганының 90 чылынга тураскааткан байырлыг хуралды эртрирениниң сценарийин бадылаарының дугайында айтырыгы организа-стыг комитеттин кежигүннери бир дугаарында чугаалашкан. Ук байырлыг хуралды В.Көк-оол аттыг хөгжүм-шии театрына 2004 чылдың сентябрь 9-та 17.30-21.30 шактарда эрттирер. Ону канчаар эртриренини сценарийде тодаргай бижзэн. Ооң кол ооргазын оргкомитет кежигүннери чүлдүг-зүнүп бадылаан.

Юбилейлерни белеткээр база эртрирер оргкомитеттин ажилчин бөлүктөрүнүн удуртукчулары боттарының кылган ажилдарынын түңгөлдөрүнүн дугайында дыңнадылгаларны кылган. ТР-ниң Чазак Даргазының бирги ора-лакчызы Ш.В. Кара-оол сөс алгаш, ооң удурткан бөлүңгө дааскан хемчеглерниң колдуун кылып доосканын, “Кызыл” аалчылар бажынының септелгези акша-хөреңгениң септезинден айткан хуусаадан озалдай бергенин дыңнаткан. Ол ышкак юбилейлиг демдектерни чураан аяк-сава аймаан сөөртүп алыры саадаанын чугаалаан. Аалчылар бажынының септелгезин дүргедедиринге дузалаарын ТР-ниң Тудуг яамызына дааскан. Тос-Булак девискээринге өг хоорайжыгаын тигеринге белеткелди доосканын ТР-

ниң Чазак Даргазының ора-лакчызы В.И.Лавриненко дыңнаткан. Орта 60 өгнү тигери көрдүнгөн турган, өг көрүлдезинге киржи күзөлдиглер көвүдзэн, ынчангаш оларның саны өзер. Оргкомитет кежигүннери ону таарымчалыг деп санаан. Ш.Д.Ооржак өг хоорайжыгаынын девискээрин арыг-шевер тударынче, корум-чурумну сагырынче кичээнгенин уландырган.

Байырлал хүннеринде эртрирер спортчу хемчеглерге бүрүн беленин ТР-ниң Спорт болгаш аныктар хөректөрүнүн талазы-биле яамының сайыдынын ора-лакчызы В.М.Кара-Тоннуг ды-наткан. Аэро-шоу көргүзүлгелерин эртриренинге акша-көпөөк че-дипезин, “Хүреш” стадионун каастап деиринин чугулазын ол чугаалаан. Орта дузаны кыска хуусаада чедирер болган. ТР-ниң Культура яамызының сайыдынын хүлээлгезин күүседип турар Е.В.Кара-Салга сөс бээрзе, куль-тура албан черлери байырлал-дарга хынамчалыг белеткенип турарын, театр септелгезин сен-тябрь 5-те доозарын, байырлыг хуралга көргүзөр концертти сентябрь 3-те дужаарын айткан. Балет артистеринин танцылаарына таарымчалыг театр сцена-зынга чадар материалды сөөртүп алыры саадаан, ону кыска хуусаа-да сөөртүп алыр хемчеглерни алыр. ТР-ниң Чазак Даргазының Канцеляриязынын удуртукчузу

Д.Д.Ооржак байырлалдарга чедир кылыр ужурул ажилдарны ооң удурткан бөлүү доосканын дыңнаткан. “XX чүс чылда Тываның алдарлыг кижилери” деп Күрүне ному, Тыва дугайында фото-альбом, документалдыг кино-чуруктар болгаш өске-даа чүүлдер кылдынган. Россияның Төп теле-видениези, радио, Сибирь федералдыг округ девискээрлеринде парлалганын массалыг чеп-сектери Тыва Республиканың социал-экономиктиг хөгжүлдезинин дугайында материалдарны чырыдар. Ол ышкак Тываның журналистери юбилейлерге белеткелди делгеренгейи-биле суртаалдап турар, байырлалдар эрткен дугайында хөй материалдарны бижири, дамчыдылгаларны кылыр.

“XX чүс чылда Тываның алдар-лыг кижилери” деп Күрүне но-мунда ады кирген кижилерге ону байырлыг байдалга тыпсыр саналды Ш.Д.Ооржак кириген. Ук саналды чөптүг деп санааш, чоокку үеде Күрүне номун тыпсыр хүннү тодардыр болган.

Республиканың Оргкомите-динин хуралына юбилейлерге белеткел ажилдары адакталып турарын демдеглзэн, четпестерни кыска хуусаада эдер дээштиг хемчеглерни алырын шиитпир-лзэн.

Россия Федерациязының Кө-дээ ажил-агыи яамызынын сайы-ды А.В.Гордеевтин удуртканы Тываның Россияның составына каттышканының 60 чылының болгаш Кызылдың тургустунганы-ның 90 чылының байырлалдарын белеткээр база эртрирер феде-ралдыг Оргкомитеттин хуралын бо чылдың сентябрь 8-те Кызылга эртрирениниң планын хуралга чугаалаашкаш, деткзэн.

Бистиң корр.

“Тываэнерго” ААН-де

БАШ УДУР САГЫНДЫРГАН

системазында электри энергия-зында, чылыг суг-биле коммунал ачы-дузазында өрелерни төлээринин талазы-биле кады ажилда-жылганы чорударынын дугайында чагааны чоруткан. Бодунун чагазында Иван Викторович ол бүдүрүлгелеринин ажилдак-чылары болгаш организациялар эвээш эвес өрели болуп тура-рын сагындырган болгаш ол чо-

рук “Тываэнерго” ААН-нин энергетика бүдүрүлгелеринге берге байдалды чедиргенин айткан. Республиканың болгаш хоорайның удуртукчулары энергетиктерин дилзэнге канчаар харылаары амды-зында билдинмес. Манаар бис.

“Тываэнерго” ААН-нин парлалга албаны.

Бо чылдың август 18-те “Тываэнерго” ААН-нин электри энергиязын садып-саарар талазы-биле директору Иван Денисов ИХЯ-же, АТБ-1-же, сельхозтехника, Онза байдал-дар яамызынга, Кызыл хоорай чагыргазына, Кызыл хоорай-ның улус өөредилге килдизинге, хөгжүм-шии театрынын дирек-торунга, республиканың №1-эм-нелгезинин кол эмчизинге, автоорук техникумунун дирек-торунга, оон-биле чергелештир ТР-ниң Энергетика, транспорт болгаш харылзаа яамызынын удуртукчуларына болгаш кадык камгалал, өөредилге

Тыва Республиканың девискээринге культура-чырыдыышкын, театр-көргүзүлгү, спортчу болгаш рекламалыг хемчеглерни организаастаарының болгаш эрттирериниң чурумунуң дугайында Дүрүмнү бадылаарының дугайында

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ЧАЗААНЫҢ ДОКТААЛЫ

Тыва Республиканың Чазаның ДОКТААДЫРЫ БОЛЗА:

1. Тыва Республиканың девискээринге культура-чырыдыышкын, театр-көргү-

зүглүг, спортчу болгаш рекламалыг хемчеглерни организаастаарының болгаш эрттирериниң чурумунуң дугайында мында кошкан Дүрүмнү бадылаар.

2. Бо доктаал ону албан ёзузу-биле парлаан хүнден күштүг болур.

3. Бо доктаалдың күүселдезинге контролду Тыва Республиканың Иштики

херектер яамызынга онаар.

Тыва Республиканың Чазаның Даргазы Ш.ООРЖАК.

Кызыл, 2004 чылдың август 23 № 745.

Тыва Республиканың Чазаның 2004 чылдың август 23-те № 745 доктаалы-биле бадылаан

Тыва Республиканың девискээринге культура-чырыдыышкын, театр-көргүзүлгү, спортчу болгаш рекламалыг хемчеглерни организаастаарының болгаш эрттирериниң чурумунуң дугайында

ДҮРҮМ

1. Бо Дүрүм болза доктаамал болгаш түр үениң спортчу база культура-көргүзүг дериглеринге, а ол ышкаш парктарга, садтарга, скверлерге, бульварларга, кудумчуларга, шөлдерге болгаш суг хөөлбектеринге культура-чырыдыышкын, театр-көргүзүлгү, спортчу болгаш рекламалыг хемчеглерни организаастаарының болгаш эрттирериниң чурумун тодараштыр турар.

2. Бо Дүрүмнү ажыглап турда дараазында кол билиглер ажыглааттынар: массалыг хемчег — күүсекчи эрге-чагырга органнары-биле азы тус чер бот-башкарылга органнары-биле чөпшээрелге-дугуржулганы негээр, бо Дүрүмнүң I пунктузунда айтылган черлерге 8.00 шактан 23.00 шакка чедир эрттирер чаңгыс удааның массалыг культура-чырыдыышкын, театр-көргүзүлгү, спортчу болгаш рекламалыг хемчег;

массалыг хемчегниң организаастаары — массалыг хемчегниң эгелекчизи болгаш оң эрттирилгезин организаастап, ону сан-хөө болгаш оон-даа еске чүүлдер-биле хандырып турар юридиктиг организааста азы хууда юрки; массалыг хемчег эрттирер объект — түр үеде массалыг хемчеглер эрттиреринге көрдүнгөн азы белеткээн оран-сава азы дериг азы ыңдыг оран-савалар болгаш дериглер комплекзи, а ол ышкаш оларны эрттиреринге тускайлап аңгылаан хоорайның шөлдери, кудумчулары, суг хөөлбектери болгаш еске-даа девискээрлер;

массалыг хемчег эрттирер объекттин администрациязы — өчүзүнде, чагыргазында, административтиг азы еске-даа эргелелинде массалыг хемчег эрттирер объект турар юридиктиг организааста, хууда азы албан-дужаалдыг кижжи.

3. Массалыг хемчегни эрттирериниң дугайында оон организаастаары күүсекчи эрге-чагырга органы азы тус чер бот-башкарылга органы болгаш иштики херектерниң хамаарышкан девискээр органнары массалыг хемчегни эрттирер хуусаага чедир 15 хонуктан орай эвесте дыңнадыр болгаш оон адынын, программаның дугайында, ону эрттирериниң организаастыг, сан-хөө болгаш еске-даа хандырылганың негелделериниң дугайында информацияны массалыг хемчегниң болур черин, киржикчилериниң чижелгей алган санын, бодунуң адресин, харылзажыр телефоннарының дугаарларын айтыш тургаш, кирер хүлээлгелиг.

Массалыг хемчегниң организаастаары массалыг хемчег эрттиреринге чөпшээрелди күүсекчи эрге-чагырга азы тус чер бот-башкарылга органнарындан алыр хүлээлгелиг.

Массалыг хемчегниң организаастаары ону эрттирер черин, хүнүнү болгаш шактын дугайында рекламаны болгаш еске-даа чарлалдарны чүгле ыңдыг чөпшээрелди алган соонда, массалыг информация чепсектеринге чарлаар.

4. Массалыг хемчегни эрттирер деп турарының дугайында дыңнадыгы киржикчилериниң санын база хемчегниң барымдаалап, дараазында черлерге сайгарары-биле кирер:

— 1000-дан хөй киржикчилерлиг массалыг хемчегге, чок-ла болза, бир эвес массалыг хемчег элээн каш кожууннарының девискээрин хаара тулуп турар болза — Тыва Республиканың Чазак Даргазының бирги оралкызынга, кожууннар чагыргаларының даргаларына;

— 1000-дан хөй эвес киржикчилерлиг массалыг хемчегге — Тыва Республиканың кожууннарының болгаш хоорайларының тус чер бот-башкарылга органнарының баштыңнарына.

5. Дыңнадыышкынны беш хонуктан хөй эвес хуусаага сайгарыш көөр.

Массалыг хемчегниң организаастаары-биле дыңнадыышкынны сайгарыш турар үеде эрге-хоойлу камгалаар органнарының болгаш хоорай албаннарының төлээлерин чалаар болгаш хемчегни организаастаарының болгаш эрттирериниң чурумун дугуржуур.

6. Дыңнадыышкынның сайгарылганың түннелдери-биле массалыг хемчегни эрттиреринге чөпшээрел бээринин, чок-ла болза аңаа ойталаарының дугайында чыдагаанын айтыпкан айтышыкынны хүлээп алыр.

Айтышыкынны дыңнадыышкынны сайгарынарга көрдүнгөн хуусаада хүлээп алыр болгаш организаастаары тыспыр.

7. Организаастаарының ажык-кончаа шынчээлди алыры-биле холбашкан массалыг хемчеглерни милицияның наряды-биле, сонгаарлаттынмас эмчи, өртке удур болгаш еске-даа эргежок чугула дуза-биле көрээлиг үндезинге хандыраар.

8. Массалыг хемчегниң организаастаары Тыва Республиканың Иштики херектер яамызын болгаш Россияның Айыыл чок чорунуң федералдыг албанының Тыва Республика талазы-биле эргелелин албан-ажылдың эргежок чугулазы-биле холбашкан

бүгү хевирниң аккредитацияларының азы билеттериниң (бир эвес ол бүгү массалыг хемчегни эрттирериниң чурумунда көрдүнгөн болза), чогуур саны-биле хандыраар.

9. Массалыг хемчегниң организаастаары массалыг хемчегниң техниктиг болгаш материалдыг шимелдезиниң талазы-биле ажылды (сценаларны тургузары, оларны каастаары, үн күштелдирер апаратура-биле дериги, энергия-биле хандыраары болгаш ыңдыг чергелиг) чорудар болгаш оң-биле чергелештир айыыл чок чорук техниказының база өртке удур айыыл чок чоруктуң дүрүмнениң сагылгазын хандыраар.

Тыва Республиканың Чуртталга-коммунал ажыл-агыйының реформазының талазы-биле күрүне комитединге массалыг хемчег эртер черин болгаш оң чоок-кавызында девискээриниң аштап-арылгаашкылының, түр үениң көжүп чоруур туалеттерин тургузарының болгаш оларны ажаап-тежээриниң талазы-биле регламентин дашкаар ажылдарны күүседириниң дугайында дыңнадыгы чардынган керээге дүүштүр айтылган ажылдарны телевишаан, баш бурунгаар кирер.

10. Массалыг хемчегни белеткеп азы эрттирер турар үеде террорисчи актылар үүлгедириниң, экстремисчи илерээшкыннериниң, хөлээзиннериниң болгаш еске-даа хоойлу-дүрүмге чөрүшкөк айыылдыг хөдөлүшкүннериниң эскиттери илереп келгенде, массалыг хемчегниң организаастаары ол дугайын эрге-хоойлу органнарының удуртукчуларына, массалыг хемчегге хамаатыларның айыыл чок чоруу дээш харысалгалыг кижилерге доп-доруан дындадыр, оларга эргежок чугула дузаны көргүзөр болгаш оларның айтышыкынын чайгылыш чок күүседир хүлээлгелиг.

11. Массалыг хемчег эртер объекттин администрациязы-биле (моон ыңай — объекттин администрациязы) база иштики херектер органнарының ажылдакчылары-биле кады массалыг хемчег эртер черлерге эзиртир суксуннары, пивону садылгаларын болдурбазыны, а ол ышкаш ижерин көрдүмзүн черлерге эзиртир суксуннары, пивону ижерин болдурбазынын, массалыг хемчег болуп турар черден кижиниң бүдүжүн болгаш нийтиниң мезү-бүдүжүн дорамчылап турар эзирик байдалдыг кижилерни үндүрүп аңгылаарының талазы-биле хемчеглерни алыр.

12. Массалыг хемчег эртер объекттин администрациязы массалыг хемчег бүрүзүн эрттирериниң талазы-биле айтышыкынның документини хүлээп ап, аңаа хемчегниң эрттирилгезинге киржи турар объект албаннарына тодаргай сорулгаларны салыр. Харысалгалыг кижилерни хамаарышкан черлеринге хуваап, массалыг хемчегниң эгелээринге чедир 1,5 шак артканда, контроль-айтышыкынның албаны тургузар.

Тыва Республиканың Иштики херектер яамызы-биле болгаш Россияның Айыыл чок чорунуң федералдыг албанының Тыва Республика талазы-биле эргелели-биле кады объекттин белининиң болгаш массалыг хемчег эртер черин чоок-кавызында девискээрини хыналдазын чорудар.

Ажылдакчыларның ажылы дээш, объектиде тургустунган айыыл чок чоруктуң хемчеглери дээш, оң иштинде өрт болгаш санитарлыг хемчеглер база харыылаар.

Ок-чепсек база саарары хорутлуг еске-даа кылыгыларны болгаш чүүлдерни илередир техниктиг херекселдерни тургузар. Улуг хемчээлдиг эт-септи, а ол ышкаш ок-чепсекти түр үеде шыгжаар камераларны организаастаар.

Массалыг хемчег эрттиреринге ажыглаваар оран-саваның иштин хынаар, таңмалап дулаар.

Массалыг хемчегни эрттирер турар техниктиг болгаш хандырылга персоналдыга, киржикчилерге, көрүкчүлерге эмчи дузанын чедирер эргежок чугула байдалдарны тургузар, медицина ажылдакчыларын таарыштыр тургузар болгаш (азы) массалыг хемчег эрттирер черин чоогунга түр эмнелге пункттарын организаастаарына оран-саваны үндүрүп бээр, ук пункттарга чайгаар буткен болгаш (азы) электри чырыгы четчир, телефон харылзаазы-биле дериттинген база «ак өңде кызыл крест» демдектиг азы «мед-пункт» деп бижикиги турар ужурулуг, эргежок чугула апарганда медицина ажылдакчыларына техниктиг болгаш дириг күш дузанын чедирер.

13. Объектиниң администрациязы массалыг хемчегни эрттирериниң хуусаазына чедир 5 хонуктан эвээш эвесте объекттин белининиң актызын тургузар, ол ышкаш массалыг хемчегниң бүдүзүнде болгаш оң эгелээринге чедир 4 шак артканда, Тыва Республиканың Иштики херектер яамызының болгаш Россияның Айыыл чок чорунуң

федералдыг албанының Тыва Республика талазы-биле эргелелиниң, Күрүнениң өртке удур албанының ажылдакчылары-биле база эрге-чагырга органнарының төлээлери-биле кады объекттин, массалыг хемчег эртер черде хаара туттунган садыг болгаш нийтиниң чөмөнелиге чериниң бүдүрүлгелериниң көрүлдезин чорудар, массалыг хемчегни эрттиреринге оларның белинин тодараштыр.

14. Нийтиниң корум-чурумунуң болгаш хемчегниң киржикчилериниң айыыл чок чорунуң камгалалынын хандырылгазы чавыс деңгелди деп илерээн таварылгада, объекттин администрациязы ону эдериниң талазы-биле хемчеглерни ап, ол дугайын массалыг хемчегте нийтиниң корум-чурумунуң камгалалын харылап турар эрге-хоойлу камгалаар органнарының удуртукчуларына доп-доруан дындадыр.

15. Объектиниң администрациязы агаар медээзин айтыраар болгаш алыр, эргежок чугула апарганда эрге-хоойлу камгалаар органнар-биле болгаш массалыг хемчегниң организаастаары-биле кады ону эрттирериниң планынче эдигелерни кирер.

16. Объектиниң администрациязы бодун алдынарының чурумун көскү черлерге азар (оон ушта бижилелерни кирер билеттерге кирер), а ол ышкаш көрүкчүлерниң болгаш еске-даа киржикчилериниң нийтиниң транспортунуң доктаамнарындан объектиге азы массалыг хемчег эртер черге чедир шимчээшкынниң маршрутунуң айтышыкынын, а ол ышкаш эвакуация оруктары айтыр.

17. Россияның Айыыл чок чорунуң федералдыг албанының Тыва Республика талазы-биле эргелели бодунуң харылаар айтырылгаларының иштинге база күштүг болуп турар хоойлу жуудулга дүүштүр эртип турар массалыг хемчегниң айыыл чок чоруну хандыраарының талазы-биле ажыл-чорудулганы боттандыраар.

18. Тыва Республиканың Иштики херектер яамызы бодунуң харылаар айтырылгаларының иштинге массалыг хемчег эртер черге болгаш оң чоок-кавызында девискээрлерге объекттин администрациязы-биле кады массалыг хемчег эртер турар үеде ок-чепсекти, шил, чидиг болгаш улуг хемчээлдиг чүүлдерни, частыр, радиоактивтиг, кызылчал, хораның болгаш хөлүн эрттир чыттыг бүдүмелдерни, шилдиг саваларда суксуну база массалыг хемчегни эрттиреринге шалтыктаар еске-даа чүүлдерни эрттиреринге боттандыраар.

Массалыг хемчегни эрттирер турар хууда камгалал албаннарының база оң ажылдакчыларының камгалал ажыл-чорудулгалы чорудар эргелелин бадыткап турар эргежок чугула документилериниң болгаш чөпшээрелиниң барын хынаар.

Россияның Күрүне камгалалының объекттинге быжылгалаттыган Россияның Айыыл чок чорунуң федералдыг албанының ажылдакчыларындан аңгыда, массалыг хемчег эртер турар үеде массалыг хемчег эртер объекттике бодунда чепсектиг кижилерни кирерин база аңаа турарын болдурбас дээш контролду боттандыраар болгаш хемчегниң организаастаары база объекттин администрациязы-биле кады хамаатыларын кирерде дужааганы чепсээниң кадагалалга хүлээп алышыкынын база оң соонда дедир бээрин хандыраар.

Хемчег доозулган соонда ону эрттиреринге чөпшээрел берген албан-дужаалдыг кижилерни ол дугайын дындадыр.

19. Массалыг хемчегте келген кижилер, көрүкчүлер болгаш еске-даа киржикчилер массалыг хемчег эртер объекттике хостуг кирер эргелиг (бир эвес ону эрттирериниң чурумунда оон еске чүүлдер көрдүмзүн болза), бир эвес ону төлөвирлиг үндезинге эрттирер турар болза — кирер эргени берип турар билеттер азы документилер-биле (аккредитациялар-биле) кирер болгаш массалыг хемчегниң организаастаарының база объекттин администрациязының бараалгадып турары бүгү-ле ачы-дузаны ажыглаар эргелиглер.

Олар нийтиниң корум-чурумун болгаш бодун алдынарының нийти хүлээп көргөни нормаларны сагыр база тудар, массалыг хемчегте келгеннерге болгаш оң киржикчилеринге, ону эрттирер турар ажылдакчыларга, массалыг хемчегте чурум сагылгазы дээш харысалгалыг кижилерге хамаарыштыр бодун хүндүткелди-биле алыр, долгандыр турар кижилерге айыылды болдуруп болур хөдөлүшкүннерни болдурбас хүлээлгелиглер.

Массалыг хемчег эртер объекттин администрациязының төлээлеринге база эрге-хоойлу камгалаар органнарының ажылдакчыларына массалыг хемчегке кирер эргени берип турар билеттерни азы документилерни, а ол ышкаш массалыг хемчег

эртер черин девискээринче автотранспорттун киреринге эрттирилге чөпшээрелин (бир эвес хемчегни эрттирериниң чурумунда ыңдыг чүүл көрдүнгөн болза) көргүзөр, садыг алганы билеттерде азы оларны солуп турар документилерде айтыпкан олуттарны ээлээр.

Шыгжамыр камеразинче улуг хемчээлдиг чүүлдерни дужаар база хууда чепсекти, ону эдилээрин чөпшээрээн документилерин эрге-хоойлу камгалаар органнарының ажылдакчыларына көргүскөш, ыңдыг чепсекти шыгжаарына тускайлаан черге дужаар.

Массалыг хемчег эртер объекттин администрациязының болгаш эрге-хоойлу камгалаар органнарының ажылдакчыларының чөптүг айтышыкынын күүседир.

Каразынчыг бүдүмелдер, эт-сеп тыылган, кижилерни долаага алган таварылгалары болгаш ыш азы өрт үнгөн таварылгаларының дугайында объекттин администрациязы болгаш эрге-хоойлу камгалаар органнарга доп-доруан дындадыр.

Эвакуация дугайында медээ дындааш, эшкедеп, коргуп-сүртөвейн, объект администрациязының болгаш корум-чурум камгалалының хандырылгазы дээш харысалгалыг эрге-хоойлу органнарының ажылдакчыларынын айтышыкынын дүүштүр хөдөлүр.

20. Массалыг хемчегте келгеннерге, көрүкчүлерге болгаш оң еске-даа киржикчилеринге дараазында чүүлдерни кылыры хорутлуг:

— ок-чепсекти, кызылчал, частыгчал, хораның, чыттыг болгаш радиоактивтиг бүдүмелдерни, шил болгаш бистиг чүүлдерни, чемоданнары, портфельдерни, улуг хемчээлдиг ораап каан чүүлдерни, шил саваны болгаш көрүкчүлерге, а ол ышкаш массалыг хемчегни таптыг эрттиреринге шалтыктаар еске-даа чүүлдерни эрттиреринге кирер;

— хаагыл оран-савага, а ол ышкаш объект администрациязының хоруп кааны черлерге таакшылаар;

— ижерин көрдүмзүн черлерге арагандары ижер азы юккин мезүзүн болгаш хөй-нийтиниң мезү-бүдүжүн дорамчылап турар эзирик байдалдыг көстүрү;

— индирже, аренаже, сценаже болгаш массалыг хемчег эртер еске-даа черлерге чүү-хөө октаары, а ол ышкаш массалыг хемчег эрттирилгезиниң чурумун үрөп турар еске-даа хөдөлүшкүннерни кылыры;

— кышкыраары азы массалыг хемчегниң киржикчилериниң, көрүкчүлерниң кижжи мезүзүн куду көрүп турар азы юккин мезүзүн дорамчылап турар еске-даа чүүлдерни кылыры;

— хемчег эртер турар үеде хемчегниң киржикчилериниң ыңай-бээр шимчээринге шалтыктап, кирер черлерге, чадаларга азы люктарга турары, херимнерге, парпеттерге, чырышылга дериглеринче, теле-тырттырылга шөлдеринче, ыштарже, матчаларже, кршша кырынче, көдүртүр дериглерге халбакташып үнери, дериглерин каасталга шимелдезин болгаш дериг-херекселдерни база еске-даа херекселдерни, тараан ыштарны үрээр;

— объекттин администрациязының чөпшээрели чокка аренага, сценага, а ол ышкаш спортчуларның, судьяларның хөп уштур черлеринге, артистерниң буддунунар, аштап-арылгалар эрттиреринге болгаш массалыг хемчег эртер турар объекттин еске-даа албан хаар база техниктиг оран-савазына көстүрү;

— массалыг хемчегге азырал амьтаннарлыг кирери (бир эвес ол массалыг хемчегниң бүдүжүнде көрдүмзүн болза);

— садыглаашкынны чорудары, объекттин администрациязының бижимел чөпшээрели чокта бижимелдер бижири база чарлалдар, плакаттар болгаш медээ-дындадыг ужуур-уткалыг еске-даа продукцияны хыр-балап азары;

— азы-сөөк, социал, национал болгаш шажын-чүдүлге адаан-өжээнежилгезин өөскүдеринче утлганг демдектерни азы еске-даа символканы көскүлөңдир делгээр.

21. Массалыг хемчегниң организаастаары, ону эрттирер объекттин администрациязы, эрттирикчи ажылдакчылар, эрге-хоойлу камгалаар органнарының ажылдакчылары келген кижилерге, көрүкчүлерге болгаш массалыг хемчегни еске-даа киржикчилеринге хүндүткелди хамаарылгалыг болуп, боттарының хөдөлүшкүннери-биле оларның талазындан корум-чурум үрээр чорукту болдурбас база оларны эргелерин болгаш хоойлууда көрдүнгөн эрге-ажылдарын үрээрин болдурбас хүлээлгелиг.

22. Массалыг хемчег эрттирер турда хоойлу-дүрүмге дүүшпес үүлгедилерни кылганы дээш буруулуг кижилер күштүг болуп турар хоойлу жуудулга дүүштүр харысалгага онаажыр.

НАЙЫСЫЛАЛДЫҢ

Бин-Хем биле Каа-Хемниң каттышканы күчүлүг Улуг-Хемниң эгезин алган чери Хем-Белдиринге 1914 чылда чаа хоорайны (амгы Кызылды) тудуп эгелээн. Петербурган келген топограф М.Я. Крючков хоорайны тударынын кол планын тургускан. Ол езугаар бажынарнын кудумчулар айыбиле туткан. Кызылдың үндезин чурттакчызы чораан төөгү башкызы Семен Урояковтуң сактышкынындан алырга, эрткен чүс чылдың 20 чылдарының ортан үезинге чедир хоорайның кудумчуларының аттары чок турган. Чүгле чээрби чылдарның төнчүзүнде Ленин, Ветеринария (амгы Кочетов) кудумчуларын адаан. 30 чылдарның эгезинде хоорайга чүгле дөрт кудумчу турган: Кызыл партизаннар, Щетинкин-Кравченко, Ленин, Кочетов.

20 чылдарның төнчүзүнде Красноярск крайның мурнуу девискээрлеринден тудугжулар Кызылга четкилеп келген. 1928 чылдың майда Х.Исламовтуң удурткан бежен тудугжулары Ленин кудумчузунга ийи каът ийи бажыны ыяштан тудуп эгелээн. 30 чылдарның баштайгы чылдарында оларны ажылдалга киирген. Бирээзи Чазак бажыны (амында хоорай аныктарының немелде өөредилге алыр төвү), аңаа ТАРН ТК-зы, ТАР-ның Чазаа 1932-1940 чылдарда ажылдаан.Өскези банк бажыны (ам

А.Пушкин аттыг национал библиотека) болган. Оң соонда бола кудумчуга клубту туткан, ону Шагдыр-Сүрүң деп адаан, амында Алдан-Маадыр аттыг национал музей турар. 30 чылдарның ортан үезинден 40 чылдарның эгезинге чедир тууйбудан үш каът Чазак бажынын (амгы ТР-ниң Улуг Хурал бажынын), В.И.Ленин аттыг өөредилге комбинатын (№2 школа) туткан. Олар кудумчуну чүгле аян-шинчи киир каастаан

эвес, оң уjur-дузанын улам улгаттырган. Ынчангаш Ленин кудумчузу 1932 чылдан бээр Тыва Арат Республиканың найысылалының кол кудумчузу болу берген. Оң соонда чылдарда кудумчуга школалар, ортумақ, дээди өөредилге, албан черлери, эмнелгелер, магазиннер болгаш өске-даа объектилерни туткулаан.

Тыва Арат Республиканың иштики болгаш даштыкы политиказының, социал экономиказын хөгжүдериниң чугула айтырларын бо кудумчуга ажылдап турган кол албан черлери шийтпирлеп, боттандырып турган. Тыва Россияның составына эки тура-биле каттышкан соонда Тыва автономнуг область-даа, Тыва АССР-даа, амгы Тыва Республика-даа үезинде төлээлекчи болгаш күүсекчи күрүне эрге-чагырга органнары бо кудумчуга ажылдаарын уламчылавышаан. Олар Тываның бурунгаар хөгжүлдезинге хамаарышкан бүгү-ле амьдыралчы эң чугула айтырларны шийтпирлеп келген, амдаа шийтпирлеп турар.

Тыва Арат Республиканың, Тыва автономнуг областың, Тыва АССР-ниң, Тыва Республиканың күрүне тургузуун сайзыраңгайжыдар, экономиказын, социал адырын хөгжүдөр херекке улуг салышкынын киирип чораан болгаш ам-даа киирип турар удуртукчулар эвээш эвес. Оларга С.К. Тока, Сат Чурмит-Тажы, Адыг-Түлүш Хемчик-оол, А.М. Чымба, Х.А. Аңчымаа-Тока, В.Е. Серяков, Ч.Д.-Б. Ондар, Б.Ш. Долчанмаа, М.К. Мендуме, Г.Ч. Ширшин, Ш.Д. Ооржак болгаш өскелерни-даа хамаарыштырып болур. Боларның аразындан Салчак Калбакхөрекович Токаны онзалап демдеглээри чугула. Тыва Арат Республиканың үлетпүрүн, көдээ ажыл-агыйын, культуразын хөгжүдөр, ССРЭ-биле экономиктиг харылзааларны быжыглаар, Ада-чурттуң Улуг дайынын чылдарында совет улуска, оң маадырлыгы Кызыл Шеринге дузалаар, Тываны Россияның составына каттыштырар дээш улуг үүле-херекти ол бүдүрген. 1944 чылдан 1973 чылга чедир Тываның үлетпүрүнге, көдээ ажыл-агыйына, культуразына, чоннуң амьдырал-чуртталгазына болган үндезин чаартылгалар Салчак Калбакхөрековичиниң ады-биле сырый холбаалыг. Г.Ч. Ширшин Тываның партия организациязының бирги удуртукчузунга он сес чыл ажылдааш, республиканың социал экономиказын хөгжүдөр херекке биче эвес үлүүн киирген, ол дугайында оң юбилейин демдеглээн хуралга айыткан. Ш.Д.

Ооржак кончуг берге он ажыг чылдарның дургузунда Тываның күүсекчи күрүне эрге-чагырга органын удуртуп келгеш, республикага хамааты тайбынны, националдар аразына чөпшээ-

Генерал-лейтенант С.К. Тока.

режилгени тургузар, күрүне тургузуун быжыглаар, реформаларны боттандырар, хөй хевирлиг өнчүлүг чаа рынок экономиказын хөгжүдөр, демократияны калбыртып ханьладыр херекке улуг салышкынын киирген.

Ленин кудумчузунга улуг ба-

Тываның баштайгы Президентизи Ш.Д. Ооржак.

йрлалдарга, болуушкуннарга тураскааткан чоннуң чыскаалдары, митингилери ТАР үезинден бээр болуп турган. Тываның Россияның составына эки тура-биле 1944 чылдың октябрь 11-де каттышкан хүнүнге тураскааткан митинг-чыскаалды Кызылга эрттирген. Май бириниң, Октябрь революциязының байырлалдарына тураскааткан хөй кижжи киржикчилиги, күчүлүг чыскаалдар бо кудумчуга болуп турганын оларның киржикчилери ам-даа утпаан. Чуртка демократтыг чаартылгалар, өскерилгелер болган соонда сөөлгү чылдарда бо кудумчуга чыскаалдар болбаастаан. Россияның бот-дугуннаанын чарлаан хүнү — июнь 12-ни байырлал хүнү кылдыр чарлаан. 2003 чылдан бээр ону Россияга калбаа-биле демдеглээр болу берген. Орта тураскааткан Кызыл хоорайның коллективтериниң, чонунуң хөй кижжи киржикчилиги чыскаалы бо чылдың июнь 12-де бир дугаар болуп эрткен.

Тыва Арат Республика үезинден бээр амгы үеге чедир бо кудумчуга тыва улустун амьдыралына, ажыл-ижинге, улустарның аразында кады ажылдажылганы, найыралды быжыглаарына улуг уjur-дузалыг болуушкуннар болганын Тываның төөгүзүнде бижээн, ол кажан-даа балалбас. Чүге дээрге олар Тываның күрүне тургузуун, социал экономиказын

хөгжүдеринге, тыва улустун салым-чолунга улуг уjur-дузалыг болуп турар.

Тываның Алдан-Маадыр аттыг национал чурт-шинчилел музейиниң директору А.С.Комбуга ужуражы бээривиске, оң биске чугаалааны болза:

— Ленин кудумчузунда төөгүнүң тураскаалдары болуп элээн каш бажың бар, оларның бирээзинге бистиң музейиниң бажыңы хамаажыр. Эрткен чүс чылдың дөртөн чылдарының эгезинде кол болуушкуннар маңаа болуп турган. 1941 чылдың июнь 22-де фашистиг Германия оор езу-биле ССРЭ-же халдаан, Ада-чурттуң Улуг дайыны эгелээн. Ола хүн ынчан театр турган бо бажыңга ТАР-ның улустун Х Улуг Хуралы болуп эрткен, орта Совет Эвилелинге дузалаар дугайында Декларацияны хүлээп алган. Ол сөглээн сөзүн тывалар күүседип шыдаан. Совет Эвилели биле Тываның аразында кады ажылдажылганы, найыралды быжыглаарына бо документ кончуг улуг рольду ойнаан — деп, Анатолий Степанович чугаалааш, улаштыр тайылбырлады. — Бир төөгүлүг улуг уjur-дузалыг болуушкун 1944 чылдың август 17-де болган. ТАР-ның ажылчы чоннарының Биче Хуралының VII Онза сессиязына «ССРЭ-ниң составына ТАР-ның кирер дээниниң дугайында» Декларацияны орта хүлээп алган. ССРЭ-ниң Дээди Советиниң Президиуму ук дилегни 1944 чылдың октябрь 11-де чугаалашкаш, хандырган. Тыва күрүнениң, оң чонунуң салым-чолунга уjur-дузалыг төөгүлүг документи хүлээп алган бо бажың төөгүнүң тураскаалы болуп арткан. Музей дээрге Тываның төөгүзүнүң болгаш культуразының тураскаалдарын кадалаап камгалаан эртем-шинчилел база эртем-чырыдышкын төвү болуп турар.

Музейниң директору А.С. Комбу.

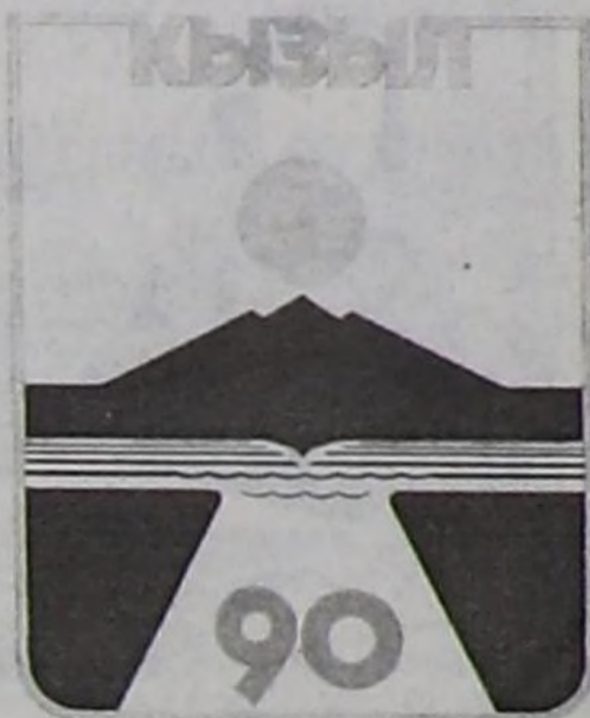
Ында ниитизи-биле 80 муң ажыг экспонат бар. Хүндүлүг аалчылар дептеринде РФ-тиң бирги Президентизи Б.Н.Ельцин адын салып, чүве бижээн, ол безин хөйүнү чугаалап турар — деп, директор чугаалады.

Россияның составына Тываның каттышканының соонда Тываның политиктиг, социал-экономиктиг амьдыралына хамаарышкан күрүне уjur-дузалыг документилер хүлээп алыр болгаш чугула болуушкуннар бо кудумчуга болгулаан. 1992 чылдың сентябрь 19 Тываның төөгүзүңгө онзагай хүн болуп арткан. Сарыг шажынның шылгаңгай баштыны, Нобель шаандалдың эдилекчизи XIV Чырыткылыг Далай-лама Башкы Тывага албан езузу-биле ол хүн келген. Ленин кудумчузунуң Арат шөлүңгө муң-муң кызыл чылар болгаш найысылалдың аалчылары чыылган, олар Улуг Башкыны улуг хүндүткөл-биле

Ленин кудумчузу 1943 чылдың май 1-де. (Музейниң фондузундан)

КОЛ КУДУМЧУЗУ

Чырыткылыг XIV Далай-ламань Арат шөлүгө уткааны.

жынның номналын непередиринге улуг рольду ойнаан.

Россия Федерациязының бирги Президентизи Б.Н. Ельцин 1994 чылдын июнь 16-17 хүннеринде Тыва Республикага албан езузу-биле чорааны — Тываның ниитилел-политиктиг амыдыралынга төөгүлүг болуушкун. Борис Николаевич-биле Тываның удуртукчуларының ужуражылгалары найысылалдың төп кудумчузунга болуп эрткен. Республиканың социал-экономиктиг хөгжүдөзүндө, Россия-биле кады ажылдажылганы калбартырынга, улустарның аразынга найыралды

лыг артистер Демир-оол Кежиктиг, Надежда Красная, Надежда Наксыл, эртемденнер Зоя Кыргыз, Валентина Сүзүкей болгаш ескелер-даа үнген. Оон аңгыда бо кудумчуга областың партия школазы (Ленин, 22 бажын), көдээ ажил-агый техникуму ажылдап турган, партия, совет органнарның, көдээ ажил-агыйның билии, мергежили шыырак хөй санныг кадрларын олар белеткээн. Тываның социал экономиказын хөгжүдеринге бо өөредилге черлерин доосканнарның салышкыны биче эвес. Тыва Республиканың күрүне

делегейге, Россияга дыргын тараан. Оларга Кара-кыс, Максим Музуктар, Виктор Көк-оол, Владимир Оскал-оол, Николай Өлзей-оол, Хүргүлек Конгар, Сиин-оол Оюн, Ляндуп Солун-

Тываның күрүне лицейиниң ажылын директорниң оралакчызы В.М.Алдын-оолдуң РФ-тиң көдээ ажил-агый сайыды А.В.Гордеевке, ТР-ниң Чазак Даргазы Ш.Д.Ооржакка, сенаторлар Л.Б.Нарусовага, С.В.Пугачевка таныштырып турары.

быжыгдарынга улуг идигни ол берген.

Ленин кудумчусунда школар, ортумак болгаш дээди өөредилге черлери эртем-билиглиг кадрларны өөредип-кижизидер Тываның кол төвү болуп келген, ам оларның ужура-дузазы улам улгаткан. № 2 школаны 1940 чылда туткан, ону бо чылга чедир хөй санныг тыва оолдар, кыстар дооскаш, дээди эртемни чедип алгаш, Тываның экономиказын, эртемин, культуразын хөгжүдер херекке улуг үлүүн кириген, кирип-даа чоруурлар. Чүгле 1947, 1948 чылдарда бо школаны доосканнарның аразындан Ю.Л. Аранчын, Ш.Ч. Сат, А.Ч. Кунаа, М.Б. Кенин-Лопсан — эртем докторлары, В.Ч.Очур, А.К.Калзан, З.Б.Чадамба эртем кандидаттары болган. Тыва Республиканың күүсекчи болгаш төлээлекчи күрүне эрге-чагырга органнарының удуртукчуларында, ажил-агыйның янзы-бүрү адырларында бо школаны доосканнар үр-түңнелдиг ажылдап чоруурлар. Бо школаны мөңгүн медальдыг дооскан Ш.Д. Ооржак Чазак Даргазының албан-хүлээлгезин күүседип турар.

лицейи ажыттынганындан бээр үр болбаан-даа болза, дээре ажилдыгларның одуруунда кирген. Оон доозукчуларының билии шыырак, ынчангаш чылдың-на Россияның болгаш даштыкы чурттарның дээди өөредилге черлеринге кирип алгаш, дээди эртемни чедип ап турарлар.

Бо кудумчуда үстүндө адаанындан өске өөредилге черлери кадрлар белеткээринге биче эвес салышкынын кирип турарлар.

Тывада эн-не хоочун болгаш

ТР-ниң алдарлыг ажилдакчызы А.А.Дүгержаа.

хөй ном фондулуг А.Пушкин аттыг национал библиотека Ленин кудумчусунда ажылдап турар. Тывага культураны хөгжүдеринге, чонун политиктиг, экономикактиг, ниити билиглерин бедидеринге ол улуг салышкынын кириген болгаш кирип-даа турар. Сөөлгү үеде оон материал-техниктиг баазазы экижижип, ном фондузу, номчукчуларның саны көвүдөп орат.

В.Көк-оол аттыг хөгжүм-шии театрының каас-коя, уран-шевер архитектуралыг бажыны Ленин кудумчусун аян-шинчи кирип каастап турар. Сцена уран чүүлүнүң нарын сорулгаларын шийтирлеп шыдаар эки ажилдыг театрларның санында ол кирген. 1936 чылдан бээр бо театр кайгамчыктыг талантылыг уран чүүлдүң мастерлерин өстүрүп кижизиткен, оларның ат-сураа

оол, Александр Салчак болгаш ескелер-даа хамааржыр. Театр уран чүүлүгө бердинген анык салгалдын артистериниң саны өзүп орат. Оларны Санкт-Петербурттун театр институту белеткеп берип турар.

Ленин кудумчусунда эрге-хоойлу, корум-чурум камгалаар, саң-хөө органнары, эмнелгелер, магазиннер болгаш өске-даа албан черлери ажылдап, чонга бараан болурун хөй чылдарның дургузунда уламчылап келген.

Бо кудумчуда хөй каат чаагайжыды туттунган чуртталга бажынары хөй. Оларга Тываның болгаш найысылалдың сурагылыг чогаалчылары, эртемденнери, артистери, ажилчынары, журналистери, эмчилери болгаш өскелер-даа чурттап чорааннар, ам-даа чурттап турарлар. Найысылалдың кол кудумчусунга 1947 чылдан бээр чурттап чоруур сурагылыг журналист, "Тыва Республиканың алдарлыг ажилдакчызы" Алексей Артаевич Дүгержаага ужуражырывыска мынча диди:

—Бежен чыл ажыр бо кудумчуда чурттап чор мен. Бо үениң дургузунда ол таныттынмас кылдыр чаарттынган, чаагайжыттынган. Тываның политиктиг, экономикактиг, социал амыдыралынга хамаарышкан дыка чутула болуушкуннар бо кудумчуга болган. Оларның дыка хөйүн караам-биле көргөн, кулаам-биле дыңнаан, чамдыктарынга киришкен херечи болганым менээ өөрүнчүг. Сайзыра-ла, Кызылым, кудумчум, деп йөрээр-дир мен.

Шак ындыг бодалды илередип турар чурттакчылар кудумчуда эвээш эвес болду. Найысылалдың кол кудумчусунга болуушкуннар ам-даа уламчылаар, Тыва Республика бурунгаар депшилгелиг хөгжүлдени алыр, кудумчу улам аян-шинчи кирип чаартынар, чаагайжыттынар.

Таан-оол ХЕРТЕК материалды белеткээн. Василий БАЛЧЫЙ-ООЛДУҢ тырттырган чуруктары.

№ 2 школаны 1947 чылда баштай мөңгүн медальдыг доосканнар: А.К.Делгер-оол, Ю.Л.Аранчын, А.С.Төгү-оол, А.К.Чычаан-оол (алдын), Ш.Ч.Сат (мөңгүн). (Музейниң фондузундан).

уткуп хүлээп алган. Ынчан Чырыткылыг Далай-лама Тываның Күрүне тугун (амгы тугун) ыдыктап, сүзүктөп бергеш: «Бо туктуң адаанга Тывага демократия, хосталга болгаш чонун чаагай чоруу бодаразын дээш мөргүл кылып тейлеп чоруур мен» дээн. Сентябрь 20-де Ыдыктыг Башкы бо-ла шөлгө хөй муң кижиге Будда бурганның өөрединиң ужура-дузазының дугайында тайылбырлааш, йөрээл судурларны номчаан. Далай-лама Башкының Тывага үш хүн дургузунда чорааны сарыг ша-

А.Пушкин аттыг библиотеканың номчулга залында.

Тываның Россияга каттышканындан бээр 60, Кызыл хоорайның 90 харлаанын демдеглеп эрттирер улуг байырлалыгысче чалаттырган хүндүлүг аалчыларның башкылыгы кээп эгелей берген. Оларның бирээзи бир дугаар тыва херээжен профессионал цирк артизи, Тыва АССР-ниң алдарлыгы артизи, "Күш-ажылдың хоочуну" медальдың эдилекчизи, ССРЭ-ниң, РФ-тиң күрүне циргиниң хүндүлүг бижиниң эдилекчизи Клара Оюновна Дончи-оол-биле ужуражып чугаалажыр аас-кежиктиг болдум. Клара Оюновна бо хүннерде Сочи хоорайда чурттап турар, хүндүлүг дыштанылгаже үнзе-даа, сайгарлыкчы болуп ажылдап чоруур. Клара Оюновнадан цирк ареназынче эге базымын, бо хүннерде амьдырал-чуртталгазын сонургадым.

— Кызыл хоорайга төрүт-түнгөш, 2 дугаар школага өөренип турган мен. Ол үеде бисти дыка шыраак башкылар башкылап турган, олар биске шынарлыгы, бьжыг эртем-билигни бергенер. Саян артындан база дыка онза башкылар келген турду. Кажан мен Москвага күрүнениң цирк уран чүүлүнүң училищезинге өөренип турумда, ниити эртемнерни база өөредип турган, чамдык эштерим менден дүжүрүп бижир турдулар. Өөренирим эки боорга төөгү, оон база бир эртемге менээ тускай аңгы башкылар берген. Школам башкылары мени ол хире кылдыр өөредип каан турганы ол.

8 классты доозупканында, обкомнунь культура кылдизи цирк училищезинче өөредип чоруткан, аңаа чурттаар бажыны база тыва чазак төлеп берип турган, ынчалза-даа үе-чеге чажыттарым-биле турар дээш ниити чуртталга бажынынга туруп алган мен. Даргаларыгыс биске дыка дузалажыр, бисти хайгаарап, ужуражып кээр турдулар.

2 дугаар курска диплом ажылы кылыр дээш ГИТИС-ке чеде бергеш, бодум А.В.Шатин-биле таныжып алган мен. А.В.Шатин менээ дузалажып өөретсин дээш Л.Д. Кузнецова дээр балетмейстер башкыны чоруткан. Ол башкы-биле кады "Ээлдек шыңгырааш" дээр танцыны тургускан бис. Мени өөредип келгеш, ол башкым, РФ-тин культуразының алдарлыгы ажылдакчызы Л.Д.Кузнецова, ында олчаан кол хореограф, балетмейстер болуп ажылдап артып калган. Ам ол училищени Цирк уран чүүлүнүң академиязы дээр апарган. Композитор А.Н.Аксеновтуң өөнүң ишти М.И.Аксенова-биле база ужурашкан мен. Ол Аксеновтуң Тывага келгеш, тыва музыканы хандыр өөренип, бижип турган ажылдарын менээ көргүскен. Аксенова менээ "Ээлдек шыңгыраашты" эге бьштай бижиттинген аялгазын (оригиналын) берди, оон Композиторлар эвилелинге барган мен, оң дузазы-биле "Ээлдек шыңгыраашты" Иккен хоорайга оркестрге бижээнивис ол. Аңаа тускай хепти Марина Зайцева тыва угулзалар-биле каастап тургаш, чогаадып кылган, дыка чараш болган чүве. Ол хеп ол-ла хевээр

төөгүге олчаан артып калган. "Ээлдек шыңгырааш" деп диплом ажылын 5-ке камгалап алган мен. 1963 чылда дөрт чыл өөренгеш, училищени доозупкаш, О.Б.Оскал-оолдун бөлүүнге ажылдай берген мен. Ол номерни даштыкыга-даа, каяа-даа чорааш көргүзеривиске, чон дыка сонургаар турду, ол бүгү мээң сагыжымда артып калган.

Ол чылдардан эгелээш чагыс чеге турбаан мен. Оскал-оолдар-биле ажылдап тургаш-ла, номерлерни кылыр мен деп бодап чордум. Аңгы номер кылырын 1970 чылда Күрүнениң цирк эргелининде чедип алган мен. Ол үеде Оскал-оол-биле даштыкы үнер деп турган мен, артып кал деп турда-ла, чорбайн бардым. Дораан-на Ригаже Р.Д.Кенденбиляди кыйгыртып алган мен. Кенденбиляди аялгаларынга аңгы-аңгы танцыларны танцылап турдум. Моолдун

эртем-шинчилел институту дыка улуг дузаны биске көргүскен. Номерниң кол балетмейстери Вячеслав Донгак, аялгазын Владимир Тока бижээн. Костюмерин Надежда Юша кылган. Ол номерни тургузарынга ынчан культура сайыды турган А.С.Серен дыка дузалаан. Бир дугаарында 1985 чылда хөгжүм-шии театрынга үндүрген бис. Оон соонда тускай сцена чок-даа болза, филармонияның артистери-биле, Тываның Улустунь артизи Н.Өлзей-оол суг-биле районнар кезип, чонувуска база бараалгаткан бис. Ол бүгү номерлерни көргүзүп, каяа-каая четпээн дээр бисти, ам бо үеде ындыг чүве чок, акша-төгерик айтырыны нарын апарган-дыр. 1963 чылдан 97 чылга чедир Россияның күрүне циргиниң компаниязынга 34 чыл иштинде, 53 харлыымга чедир сывырындак демир кырынга ажылдап келдим. 1997 чылда

хүндүлүг дыштанылгаже үндүм. Хөй-ниити ажылдарындан чыда калбас турдум, ам бодап олурарымга, дыка эки солун чуртталганы чурттап эрткен-дир мен.

—Уругларыңның ачазы орус сөөктүг-даа болза, тыва фамилиялыгы болгай, өг-бүлөңер дугайында сонургадып көрүңерем, Клара Оюновна.

—1965 чылдан эгелеп Сочиде чурттап турар бис, келир чылын июнь 12-де кудавыс болганындан бээр 40 чыл болур. 1990 чылда мөңгүн кудавыс демдеглеп эрттирдивис. Ынчан Тываның алдарлыгы чурукчузу Иван Салчак өөм ээзин тыва кижы кылдыр чурраан чурукту белекке берген, ол — Сочиде бажыңывыста. Боду Сочи чурттуг-даа болза, Тывага дыка ынак, оон дугайын дыка эки билир, дыка бедик культурулук кижы, орус фамилиязы Бартењева. Бадыланчыр үеде мен Бартењева-Дончи-оол деп бодум фамилиям база арттырып алыын бе деп айтырарымга, боданып туруп-туруп, мен сээң фамилияң ап алыын, сөөлүңде канчап билир, уругларывыс сээң изинь басып, артист болурун, сээң фамилияң салгалдан салгалче дамчып чоруур ыйнаан дээш мени деткип, дыка улуг базым кылган кижы. Ол дээрге эр кижиге маадырлыгы чорук кылганы-биле дөмей деп бодаар мен. Ада-иези, төрөлдери шуут ындыг чүве манаваан, еске сөөктүг уруг алырын алгаш, фамилиязын база ап алырга, моорап кал часканнар деп болур. Оолдуг, кыстыг бис. Оглувусту Демир-оол деп адап алыр деп турувуста, өршээп көрүңер, фамилияны база алгандыр силер, ам оода орус ат-биле адап ал көрүңер дээш Станислав деп адап кааннар. Валентиниң чугаалааны дег, ийи уругларывыс — мени дээзэн, артистер. Оглувус Станислав Валентинович Дончи-оол өг-бүлөзи-биле Ирландияда керээзугаар 10 чыл иштинде гастрольдап турар, цирк артизи. Өөнүң ишти Дончи-оол Нина — болгар база цирк артизи. Оларның менээ тураскаадып адап алган уруу Клара Дончи-оол база 10 харлыындан эгелеп агаарга янзы-бүрү номерлер кылып

Уран чүүлдүң тергийннери

Клара Дончи-оол.

турар. Уруувус Ноэлла Сочиниң хореографтыг училищезин "кызыл" диплом-биле дооскан, оон соонда психолог деп дээди эртем база чедип алган. Сочиге "Акрояль" деп шоу-балетке башкылап турган. Эрткен чазын "Премьер" деп россияжи цирк коллективи кээп чорааш, Ноэлланы ол коллективтиң удуртукчузу болур кылдыр чалап алгаш барган, Екатеринбургта ажылдап турар. Балетке ажылдаар деп бодаан мен база циркче чоруй барганы ол, бодуннун номерни база кылып көрөм деп сүмелээр бодап тур мен. Оглувус училище доозуп тургаш, "Хам" деп диплом ажылы

болур силер?

—Моон мурнунда үелерге көөрге, дыка онза чараш, талантылыгы бичи чаштар бар-дыр. Ирина Тас-оолдун балет школазында уругларга классиканы эки өөредип турарын көрдүм. Классиканы чаштар танцылап эгелээн дээрге хөлчок эки-дир, ол дээш өөрүп тур мен. Тываның уран чүүлү дыка бедик денелде, еске республикаларга көөрге, бодунун арыг, тыва онзагай чараш чүүлдерин чидирбээн, "Центр Азии" солундан Тываның бичи чаштарының коллективтери мөөрейлерге үргүлчү дээди шаңналдарны ап турарын ном-

ДОЛУ ЗАЛДЫН ЧҮРЭЭН ТУДАР

артистери-биле байырлыгы концертке Тываның адындан база киришим. 1971 чылда чаа чогааткан номеримде танцылаар сывырындак демиримни ча, согун хевиринге кылган. Ол үеде ол эскизти кылырынга бир дугаарында Оскал-оолдун бөлүүнүң артизи А.Хуурак дузалап чурраан. Оскал-оол Тываны кезип, гастрольдап чоруп тургаш, мени база ап алган. Оон-биле кады Тываның шулту районнарын кеззэн мен. Чон дыка сонургаар боор чүве. 1974 чылда гастрольдаар деп турувуста менээ "Тыва АССР-ниң алдарлыгы артизи" деп ат тывысканын ачам чугаалады. Ол ынчан "Шын" солунга ажылдап турган болгаш солунга парлаар деп турда мени мурнай билип кааны ол.

Оон соонда өөм ээзи Валентин Дончи-оол-биле "Саян дагларының тоолчургу чугаазы" деп номер кылырын бодай берген бис. Ол мээң мурнуку номеримде ассистентим турган. Ол дыка бедик культуралыгы, угаанныгы кижы чүве, чоорту цирк-биле эстрада катчы бээр дээрзин баш удур билип, 70 чылдарда менээ чугаалап турган кижы. Ол номерни кылырын чөпшээрэдип алгаш, чедип келген бис. Ынчан Вячеслав Донгак студент турда, ону кады кылыр бис деп сагындырып турган мен. Ону тургузарынга

кылган кижы, дүңгүр дээш, хам кижиниң дериг-херекселин ажылгап тургаш, ону Америкадан келген журналистер база тырттырып алган чүве. Өөм иштиниң чугаалааны дег, уругларым мени дөзөп, Дончи-оол деп тыва фамилияны арена кырындан дүжүрбейн, төлептиг эдилеп чорлар. Уруум база бо байырлалда чедип келир.

Вячеслав Дончи-оол.

—Тывага сөөлүг катап кажан кээп чордуңар, Кызыл хоорай өскен-дир бе, Клара Оюновна?

—Сөөлүг катап 1999 чылда кээп чордум, 4 чыл иштинде бэзин дыка өскерилген, тудугсуур немешкен-дир. Аныяк-өскен, машина-техника база эндерилген. Байырлалга уткуштур хоорай каас-шиник апарган-дыр. Мен чеже-даа Тывадан ырак чурттап чорумза, сеткилимде тыва хевээр мен, сагыш-сеткилим кезээде төрөөн черим-биле тудуш, үргүлчү бодап, кандыг өскерилгелер болуп турарын айтырып, билип ап чоруур мен. Ажылдап-даа чораан үелеримде номерлеримге национал онзагай чүүлдерни ажылгап чордум.

—Тываның уран чүүлүңе хамаарыштыр чүңү чугаалап

чааш, чоргаарланып, өөрүүр-дүр мен. Бир эвес сөөлүңде профессионал цирк артизи болуп, мергежил чедип алган чаштар бар апарза, бодунун кылып чоран номерлеримни өөредип дамчытсымза деп бодап чоруур бодалым база бар.

—Байырлал бүдүүзүңде тыва чонувуска чүңү күзээр силер, Клара Оюновна?

—Тыва чонумга улуг байырлалдар таварыштыр улуг байырым чедирип, кадыкшылды, ааскежикти, өөрүшкүнү, тура-сорукту, эки ажылдаарын күзээр кижы-дир мен. Үе берге-даа болза, ол хүнден хүнче өскерлип турар, ынчангаш кижы бүрүзү ажылдап чорааш, чедишкиннерни чедип алыр болгай.

Россияның циргиниң тургустунарынга улуг үлүг-хуузуң киирген, кайгамчыктыг ээлгир мага-боттуг Клара Оюновна Дончи-оолдун база бо чылын юбилейи. Ол база 60 харлап турар. Алдан арты ашса-даа, ол ам-даа шилгедек дурт-сынныгы, аныяк, чараш хевээр. Херек болза ам-даа сывырындак демир кырынга солун оюн-хөгнү биске бараалгадып болур. Делегейни дескинген Тываның кызы 1974 чылдан бээр Тываның шаңнал-макталын четтирбээни арай-ла хомуданчыг. Оон ээлгир мага-бодунун, онза талантызының дугайында алгап-мактаан шүлүктөрүни Степан Сарыг-оол, Саая Бюрбээ, Светлана Козлова, Артык Ховалыг, Вероника Чооду болгаш өскелер-даа бижээн.

В. Чооду

Тоолда ышкаш Тыва чегре Бөдүүн ие азын эмгеш, Дыңгылдайны дыңнап өскөн, Бөмбүрзекти эргий кеззэн

Тыва кызы. Ак-көк хемниг, аржаан суглуг "Алдын" черин суражыткан Ээлгир, чараш даңгына дег Ээлдек чаңныгы, кайгамчыктыгы Тыва кызы.

Саян сынын тиин кырлап, Самнап ойнаан чунда-даа дег, Сывырындак демир кырлаар, Салым-чолдуг чаяаттыганы Тыва кызы.

Алдынай СААЯ чугаалашкан.

Оглу, көңүл Станислав, Нина Дончи-оолдар.

2004 чыл – төөгүлүг болуушкуннар-биле дүжүткүр чыл. 80 чыл бурунгаар, бүрүлөр алдың өң-биле будуттунуп эгелеп турар өйдө, күс бодунуң дүжүлгезинге чаа-ла саадаалакта, ТАР-ның Танды кожуунуң Межегейде Эртине-Булак деп черге онзагай салым-чаяанның оол төрүттүнгөн. Оон бээр сес он чылдар ээлчээн солчуп эрткен. Ол оол шаа барып улуг ат-алдарлык башкы, улус-чонга хүндүткелдиг чогаалчы болган. Ол – Алексей Дүгеревич Арапчор-дур. Өндүр өгбевис сентябрь 3-те сезен харлап турары бо.

Алексей Дүгеревич эртем-билиг делегейинче оруун бижик бөлгүмүндөн эгелээш, Бай-Хаактын, Кызылдың 2 дугаар школаларына өөренип чорааш, башкы болуксаан изиг күзеленин теви-биле 1942-44 чылдарда Сүт-Хөлдүн Кызыл-Тайга эге чада школазынга башкылай берген. Оон соонда Эрзин кожуунуң бүгү сумуларының школаларына 20 чыл ишинде башкылап, директорлап чораан. Оон 50 чылдар төнчүзүндө эртем-депшилгенин негелдезин езугаар ол Кызылдың башкы институтун дооскаш, улаштыр күш-ажылчы оруун Би-Хемче углаан. Каас-чараш Туранның 1, 2 дугаар школаларына 18 чыл дургузунда төрөөн дып, чогаал башкылап келген. Бо бүгү ол езулуг-ла өөреникчилерге чүрээ берген кижидеэрзин бадыткап турар. Ынчангаш 1962 чылда Алексей Дүгеревичке “РСФСР-ниң школаларының алдарлык башкызы” деп атты тывысканы чөптүг.

Башкылаарындан ангыда “Шын” солунуң культура килдизинге (1986-1994), оон сөөлүндө ТДЛТЭШИ-ге фольклор секторунга ажылдап чораан.

1943 чылда Алексей Дүгеревичиниң баштайгы чогаалдары парлалгага көстүп келген. Оон бээр амгы үеге чедир хей-хей шүлүктөрү номчукчуларга сөңнээн. 80 харның бединде-даа болза, чогаал делегейинде

эжиндирбишаан хөвээр. Сагыш-сеткилиниң байлак үжүезин шыгжаан “Кадарчының ыры” (1964), “Сеткилдин ыры” (1967), “Идегелдин отчугажы” (1971), “Өшпес оттар (1975), “Хайгаарал” (1981), “Эр салым” (1991), “Чүректө идегел” (1998), “Чалым кырлап, чаңгы дыңнап” (2004) деп номнарның автору. Школага башкылап тургаш, улустуң аас чогаалын чыып эгелээн болгаш “Тыва улустуң мифтери болгаш тоолчургу чугаалары” деп номну 1998 чылда чырыкче үндүргөн.

Оон шүлүктери “Крестьянка”, “Семья и школа” сеткүүлдерге парлаттынган болгаш орус, моол, казах, якут дылдарже очулдуртунган. Чогаалчының 70 ажыг шүлүктөрүнге тыва композиторлар А. Чыргал-оол, Р.Кенденбил, В.Көк-оол, Д.Хүреш-оол, В.Тока, Б.Чүлдүм-Сүрүн, Б.Чамбыт, Б.Кенеш, Б.Каадыр-оол, А.Йомужап чараш, уян аялгаларны чогааткан.

А.Арапчор – ТР-ниң Чогаалчылар эвилелиниң кежигүнү.

Оон амыдыралының оңмас чечээ, быжыг чөлөнгийжи — өөнүң ишти база башкы эртемниг. Соон салгаан ожук даштары дег үш кызы ада-иезиниң изин чандыр баспайн, башкы, эмчи мергежилдиг болганнар.

Алексей Дүгеревичиниң мөңгө чогаалдары номчукчуларга кижизидикчи утка-шынары, чончузу-биле үнелиг, чоок.

80 харлаан байырлалын

Чогаалчы А.Д.Арапчорнуң 80 харлаанынга

ЧОНЧУЗУ-БИЛЕ ҮНЕЛИГ

таварыштыр чогаалчывыска, улуг башкывыска эмирлбес быжыг кадыкшылды, ам-даа узун назы назылаарын, чогаалдыкчы чедишкиннерни, хей-аътты күзедивис.

Айлаңмаа ХЕРТЕК,
“Улуг-Хем” сеткүүлүн поэзия килдизинин редактору.

Алексей АРАПЧОР Кыдыг оолдун чалбары

Салым кызаан чаңгыс-даа бол, чажыт багай бодалым чок. Чадырыңар доразыңга чаглактанып сыңның көрейи.

Өлүм кызаан өскүс-даа бол, өске багай сагыжым чок. Өртеп-баглаан малыңарга өргөн болуп манап берейи.

Кырым болгаш холум турда, кылыр иштен чалданмас мен. Кыйыңарга херек болза, кыстыңаштың дузам кадайи.
1942.

Демир-үжүк

Угаан болгаш чүрек одун удазыннап шейүп аргыыр, салааларда тутчу берген, салым кошкан демир-үжүкүм.

Ак саазыңнар арнын орта амыдырал сөзүң сөглээр, оттуп келир угаанымның

орук изээр оттук чөпсээ. Каага-даа бол чуртталгамда кады чоруур салдынмазым, бодал, угаан чаялгасын бодарадыр күштүг чөпсээм.

Адыжымның ортузунда

Адыжымның ортузунда агым хемнер, хову, даг-даа көстүп чыдар. Өгбелерим чурттап чораан өскөн-төрөөн хонаштарым ында турар.

Ажылдааштың дериткештин арбым чоткаш, холдарымны көргүлээр мен. Адыш ишти чоогазында алды хөлдер, мөңгүн хемнер чырып келир.

Чуртталгамның салым-чолун чула ышкаш тудуп чоруур болганымда, чүрээм оду ынакшылым сүзүм болган төрөөн черде тудуш чоруур.
1989.

Чалымнарга чыгаар сен бе?

Херек-чүрээм хөлзеп чорзун, Хөндүм чазап ырлап берем. Көрүжүңден чаштаан оттар Хөрлээлей бээр, ону канчаар.

Чалымнарга чыгаар сен бе? Чалар отка дөгээр сен бе?

Көржүп кээрге, үнүм чидер, Хөөкүй мени канчаптар сен!

Ындынналган ырыңарны Ырак-чоокка сактып кээр мен. Чалымнарга чыгатпас-тыр, Чалар отка дөгөтпес-тир.

Чүгле чаңгыс чүрээң бээйт дээш Чүдерексеп, ырлаар чүмүл? Узун орук ужун орта Ужуражып көржү бээр бис.
1985.

Эзенгиде хээлер

Эрги хонаш турлаг турган Эрик кыры бузук элден Элезин, дой, чеме туткан Эзенгиниң чартыын тыпкан.

Казырыктыг даттын кагын Карттап, чүлгүп аштап кээрге, Хүлөр демир шуткумалдан Хүмүш хээлер көстүп келген.

Эрги тыва кижилерниң Эзенгиде угулзазы – Ужу-бажы төнчүзү чок, Уламчылыг төөгү бистиң.

Чуртувуста көжээлерде, Чурумалдар хая-дашта, Аалда өгдө, этте, хепте Амга чедир хээвис хөвээр.

Тыва кижиде бодунуңдан Тывызыкты догааштырган, Бойдус-биле чаяаттыңан Бодаралын ында сиилбээн.
1996.

КАЛДАК-ХАМАР — НАЙЫРАЛДЫҢ ОРУУ

Ынчан бистиң өөвүс Ямалыктын (амгы үеге ол дагны база ону долгандыр улуг девискээрни Убса-Нуур ыйгылаажы күрүне заповеднигиниң чери дээр апарган) Чиңзе дээр кыштаавыска кыштап турган бис. Чогум Ямалык дээрге Агар сынының мурнунда Шара-Нуур хөлдүн хүн үнер талазында хову ортузунда турар бедик дагны ынча дээр. Мээң өскөн черим. Ында беш күзөг, кыштаг бар. Малга таарымчалыг чер. Чоокка чедир-ле шуптузунга чон кыштап турган, ам мал эвээжээрге, чамдык кыштаглар кагдыңган.

Ол Чиңзеге турувуста Ар-Бааза кирип, чиң тээревис ол деп шанактыг аъттарлык, төвөлөрлик акыйлар үргүлчү өөвүс таварып эртер турган. Оларның кевири бистиң мурнуу чүгүвүсте турар Үнегетти талазындан келген хевирлиг чүве. Бичии кижиде улуг улустан хей чүве айтырбас, улуг улус чугаазыңга киришпес деп чаңчылга чагырткаш, чүнү-даа айтырбаан мен. Ол улус чоруптарга, авамдан дораан-на Ар-Бааза деп чүү чер чүвөл, чүнү канчап турар черил, ырак бе, чоок бе дээш-ле, кадалы-ла бердим.

Авам үжүк-бижик билбес, аалдан ырап чоруп көргөн эвес, ону тода харылап шыдавайн, ынаар Танды-Сыны ажыр чер дээни кай, оглум, чогуум кайдаазын билбес мен деп каан. Сөөлүндө билгеним Ар-Бааза деп чер амгы Шуурмак ол болган. Ынчан машина-техника Тывага барык чок турганындан, оон кадында

орук каага турган боор, хамык бараанны мурнуу кожууннар (Эрзин, Тес-Хем) оон ап, шанактыг сөөртүп турган.

Оон бээр дыка хей чылдар эрткен. Тываның амыдыралында кайгамчык улуг чаартылгалар, өскерлишкиннер болган. Тыва чон чоорту сайзыралдың делгем оруунче кирип, төөгүдө болбаан болуушкуннарның дириг херечи болуп, эртем-билигилг, культурлуг, делегей чонунга тыва кижиниң овур-хевирин, аажы-чаңын, амыдыралын бүтү талазы-биле көргүзүп турар апарган.

Үжен чылдар үезинде бүгү Тываның чону, кончуг хей-аъттыг, сорукутук, күш-ажылга кызымаан көргүзүп, Калдак-Хамар оруун кылыр деп шийтирилээш, аргыжылганың амгы оруунуң эгезин салганнар. Чүгле хүүрек, кускун-хаай, озук, идер-терге, лом күжү-биле бүдүн даңны орук кылдыр хуулдурган. Чон амгы үени:

*Үжен чылда озук, хүүрек
Үлө-хөвөөн эгелээштиң,
Тулган күштүг моторларга
Тукчугашты тыпсып берген* — деп турарында меге чүве чок. Калдак-Хамар дээрге Танды-Ууланың суг агып чыдар бедик кашпал унун каскаш, ону дескилээш, Эрзин, Тес-Хемче, Өвүр, Моол-биле харылзааның күрүне ужура-дузалыг М-84 “Енисей” деп федералдыг автоорук-тур. Ын-

чангаш бистиң ачаларывыс, өгбелеривис ол оруктуң эгезин салып каарга, чон алдаржыдып, ырлап-шоорлап турарывыс ол ышкажыл.

Эрткен 2003 чылдың сентябрьдан эгелеп Калдак оруун чаартыр сорулгалыг улуг асфальт-бетон заводун Шуурмактан бир километр черге тудуп эгеледи, а 2004 чылдың июнда ол заводту бүрүнү-биле тудуп доосту. Херек техника-биле орукчулар хандыртыңган, ажыл-иш дүн-хүн дивейи, соксаал чок чоруп, диңмиреп турар.

“Восток” кызыгаарлаттыңган харысалгалыг эштежилгениң участок даргазы Вадим Доржуевич Бузур-оол-биле ужуражып, оларның чымштыг, харысалгалыг ажылын сонуургаарымга күзөлдөө-биле таныштырды. Коллективте шуптузу боттарының мергежилин тергийн эки билер, чаңгыс эвес удаа авто-оруктарны кылып келген, хей нацияның оолдары орустар, тывалар, хакастар, украиннер бир демниг ажылдап турарын көрдүм. Чүгле КамАЗ-тар безин 8, грейдер, экскаватор, катоктар, асфальт чадар машина дээш, өске-даа эргежок чугула техника, дериг-херекселдер эндерик улус болду.

Бульдозеристер — Виктор Марков, Петр Одыргашев, чолаачылар — Сергей Сафрыгин,

Сергей Дугур, грейдеристер — Борис Монгуш, Александр Бусыгин, ажылчыннар Хаяң-оол Саая, Александр Шулөпов болгаш өскөлөр-даа кадыг ажылдың езулуг мастерлери деп, бригадир Сергей Александрович чугаалады. Хып дээн 25-40 хар иштинде кидин-не ажылдаар назын үезинде 48 “эзирлерни” хүнде 3 катап тоттур чөмгөрөп деп чүве белең эвес ажыл-дыр. Ынчалза-даа ол изиг-демир чанындан ыравас ажылды повар Татьяна Васильева могаг чок, түвексинмейн күүседип турар.

Шынап-ла, бо интернационалчы ажылчын коллективтин Тываның Россияга эки тура-биле каттышканының 60 чылынга, Кызыл хоорайның тургустунганының 90 чыл оюнга белээвис деп чоргаар чугаалаарыңга кижиниң өөрүвестин аргазы чок. Үжен чылдар үезинде мындыг күштүг техника ажылдап турган болза, дыка-ла сайзыраан турар боор бис деп, бодал башка кирип кээр.

Мен Эрзинге төрүттүнгөш, Тес-Хемге өскөн болгаш Калдак-Хамар оруу кандыг турганын, амгы үеге канчап барганын караам-биле көргөн, оруктуң дириг херечизи мен. Та чеже катап дүн-хүн дивейи, аай-дедир чорбадым дээр, кайда, кандыг оңгар барын шуптузун бирден-бирээ чокка билер мен. Чеден чылдар үезинде-ле Самагалдай

— Шуурмак чедир машиналыг бир шап иштинде калгып кээр чүве-ле болгай. Амгы орук багай эвес, ам оон артык чаартып, калбартып дескилөптөргө, магалыг-ла болур боор.

Ырда кирген Калдак-Хамар Россия биле Тываның бир судалы, чурттар аразында аргыжылганың күрүне ужура-дузалыг оруу апарган. Иштикиниң, даштыкының кандыг-даа эрге-дужаалдыг даргалары, эртемденнери, туристер, аалчылар бо оруктап эртпеди дээр. 1992 чылда фин эртемденнер мээң өөм иштиң ап алгаш, Эрзинче бар чыда, Калдак иштинге сыныга таварышкаш, ону чарашсынып, магадап шаг болган болгай.

Улуг Россия-биле харылзаавыстың, бисти дээш сагыш салып турарының бир херечизи — бо орукту чаартып кылып турарың көөргө-ле, четчир. Оруктуң бо чаартылгазынга ТР-ниң Чазак Даргазы Ш.Д.Ооржактын кириген үлүг-хуузу канчаар-даа аажок улуг. Даргавыстың ат-алдарының, чону дээш кызымааның ачызы-дыр.

Бисти дээш карак кызыл, амыр-дыжын уттупкан ажылдап, Калдак-Хамарны чараштап чаартып, шуптувуска өөрүшкүнү сөңнөп турар чаңгыс өгнүң оолдары дег, эптиг-найыралдыг коллективке, юбилейлиг чылда ажыл-ижинге чедишкенин, аас-кежикти күзөп каалыңар.

Биче-оол СОЯН,
күш-ажылдың хоочуну.
Тес-Хем кожуун.

Бай-Тайгадан фото-медээлер

ТЫВА ЧАЧЫЛДАРГА ДУУШТУР

Бай-Тайга кожуунун школарының, Тээлиниң № 13 профучилищезиниң башкылары салым-чаянны аныктарны даш чонарынга, чазанырынга, даараарынга, аргырынга өөредип турарлар. Оларның кол сорулгазы—тыва улустуң чаңылдарын, езулалдарын езугаар тыва ус-шеверлерниң янзы-бүрү мергелдерин өөреникчилерге, сургуулдарга дамчыдып бээри болур. Ону чедишкенинги шийтпирлеп турар.

Тээлиниң № 13 профучилищези сургуулдарны даш чонарынга, чазанырынга, дааранырынга өөредип турар. Бо өөредилге чери ажыттынгандан бээр чаа-ла алды чыл чедип турар-даа болза, республиканың училищелер аразынга болган делгелгелерге доктаамал шаңналдыг черни ап келген. Бо чылын бирги черни ээлээн. Училищениң директору Чап Донгак бо ажил-херекти эки удуртуп турар. Сургуулдарның чонардаштан сиилбирлеп кылган янзы-бүрү дириг амытаннарын болгаш өске-даа ажилдарын Чап Шыраповичиниң делгелгедө көргүзүп турары.

Кызыл-Даг ортумак школазының өөреникчилерин дааранырынга, аргырынга бо талазы-биле тускай эртемниг башкы Раиса Копейовна Тас-оол өөредип турар. Уран-шеверниң ажил-херезинге хандыкшып, мергезээрнерниң саны школада көвүдээн, ынчангаш оларның даараан, аргаан ажылы чараш, шынарлыг, делгелгелерге киришкеш, шаңналдыг черлерни доктаамал ап келген. Башкы Р.К.Тас-оолдуң аргаан, даараан ажилдарны хөйгө көргүзүп турары.

Бо училищениң ыяштан янзы-бүрү тыва дериг-херекселдер чазаарын сургуулдарга өөредип турар башкы Анатолий Салчак — шевер кижилерниң бирээзи. Сургуулдар ыяштан тыва хымышты, аякты, деспини, хуунду болгаш өске-даа эдилелдерни кончуг чараш, бажыг кылдыр кылып турар. Хадын дазылындан хымышты канчаар кылганын Анатолий Чурукович Салчактың тайылбырлап турары.

Материалды Таан-оол ХЕРТЕК белеткээн, чуруктарны тырттырган.

Өвүр кожуунда

АЖЫЛ-АГЫЙНЫ ТҮҢНӨП ТУРА...

Тываның Россияның составынга каттышканының 60 чыл, Кызыл хоорайның тургустунганының 90 чыл оюнга тураскааткан улуг байырлалдар таварыштыр Өвүр кожуунуң удуртулгазы 2004 чылдың эрткен 7 айларынга хамаарыштыр ажил-агыйның бүгү адырларын түңнөп, кожуун хүнүн демдегледип эрттирген. Байырлалга адырлар аайы-биле ниитизи-биле 72 номинацияга тергиннерниң тергиннеринге шаңналдарны тыпсып мактаан.

Бо байырлал 3 дугаар чыл эртип турар. Кожуун хүнүн демдегледип эрттирериниң бир кол сорулгазы — хоочуннарга хүндүткелди тургузары, аныяк салгалга өөредип болдурары, чер-чуртувуска хумагалыг, камныг болурун суртаалдаары, чонувустуң эрге-ажыын камгалаары, даартагы хүнге бүзүрелди, магадылалды аныяк салгалга арттырары-дыр.

Тыва чон, ооң иштинде Өвүр чону, көшкүн амыдыралга чурттап чораан болгаш колдуу-ла мал ажил-агыйындан салдынмай чораан. Кожуунда шээр мал, мыйыстыг бода мал, чылгы, сарлык малының бажы чүгээр деңгелде артыканын бо хүннерде сан-чурагайлар бадыткап турар.

Маңаа ажылынга уре-түннелдиг, боттары боттары хандыртынарының аргаларын дилеп тып ажилдап турар албан черлери, организациялар адалсанчыг. Оларга Хандагайтының Г.Тумат аттыг Культура бажыны (директору Н.Норбу), "Хүнчүгеш" (Хандагайты, эргелекчизи В.Монгуш), "Сайзана" (Ак-Чыраа, Н.Күжүгет), "Шолбан" (Дус-Даг) уруглар садтары, Хандагайтының уран чүүл школазын, кожуунуң электрлиг харылзаа белдирин, пенсия эргелегин адал болур. Ол ышкаш аныяк-өскөн Россия болгаш делегей ареназынче үнүп турары чоргааранчыг. Уран чүүлге хамаарыштыр Долума Чымбаллак Болгарияга болган "Роза ветров" делегей шуулганынга киришкеш, лауреат атты чаалап алган. Сыгыт-хөөмейге салым-чаян-

ныг Мерген Куулар Хакасияга болган Чөөн Сибирьниң "Аныяк үннер" көрүлдезинге тиилээн. Ол "Эртенги сылдыс" телепрограммазынга киржир эргени база "Сыгыт, хөөмей — Өвүр черде" деп фестивалга Гран-прини бүзүрелди-биле чаалап алган.

А спорт талазы-биле Россияның 9, Европаның 3, делегейниң 1 дакпыр чемпиону Лариса Ооржактың Олимпий оюннарынга киришкени — чаңгыс чер-чурттууларынга канчаар-даа аажок улуг чоргаарал.

Кожуунуң ниити демографтыг байдалын 2004 чылдың 6 айларында түңнөп көөргө, 63 чаш уруг төрүттүнгөн, чоннуң чайгаар өзүлдөзи — 23 кижиге. Чурттакчыларның орулгазының адаккы хемчээли 1 кижиге айда ортумаа-биле 2998 рубль четкен.

Тудуглардан Хандагайтыда шывыгыг сайгарылга тудуу доостурунуң кырында келген. Хандагайтының Кежиг-Аксы көвүрүү ажылгалга кирген, ол ышкаш Хандагайты—Чадаана оруун асфальтылаары уламчылап турар.

Амгы үедө кожуунуң чону юбилейлерни төлептиг уткуур дээш мал чемин белеткээр, дүжүт ажаалдазын организастыг чорудар, кожуунуң 2004 чылда көрдүнгөн социал-экономиктиг хөгжүлдезиниң программазында тодарттынган баш бурунгар айыттынган көргүзүлгелерниң күүлселдезин чедип алып сорулгалыг ажилдап турар.

Светлана АДЫГЖЫ,
Өвүр кожуун чагырганының
аппарат удуртукчузу.

СПОРТ СПОРТ СПОРТ

МАССАЛЫГ СОДАА-БИЛЕ ДООЗУЛГАН

Россияның бут бөмбүүнге чемпионаның 21-ги ээлчээне Раменскиниң "Сатурн" болгаш Москваның ЦСКА командаларының ужуражышкыны массалыг шаш-содаа-биле доозулган. Ужуражышкының сөөлгү минутазында маргылдаа үнген болгаш кайы-даа команданың ойнакчылары шаш-содаа үндүргөн. Оларга командаларның курлавыр ойнакчылары болгаш тренерлер составы база киржи берген. Шаш-содаага киржирин "аарыкчылар" база оралдашкан. Калчаарап хөделип үнгеннерниң шаш-содаазын чарар дээш шагдаа ажилдакчылары улуг күштү үндүргөн.

"СПАРТАК" ТРЕНЕРИ СОЛААН

Бут бөмбүүнге Латвияның шилиндек командалыгы болгаш Риганың "Сконто" командалыгының кол тренери Александр Старков сентябрь 9-тан эгелээш Москваның "Спартак" командалыгының кол тренери болган. ЦСКА-ның сентябрь 11-де болур ужуражышкының чогуу-на Старков удуртуп-башкаар. Москвачыларның кол тренери турган итали чурттуг Невио Скаланы албан-хүлээлгезинден дүжүргөн. Ол "Спартак" командалыгын эрткен чылдың төнчүзүндө удуртуп эгелээш болгаш шоолуг чедишкенин чедип албаан. Итали тренериң удуртулгазынга тургаш, "Спартак" командалыгы УЕФА-ның Кубогундан, Интертото Кубогундан болгаш Россияның Кубогундан үнген. А чурттуң чемпионатында ам дээрзинде алдыгы черде чоруп турар.

(Интернет медээлеринден).

АЧЫ-ДУЗА МАРАФОНУ

Сентябрь 18-те Кызыл хоорайда Улусчу чогаадылга бажыңыга Бурятияда Иволга хүрээзинде Тыва Республиканың Камбы-лама эргелелиниң төлээ чериниң болгаш амгы үедө ында өөренип турар тыва хуурактарның чурттап турар бажыңнарынга капитал септелге чорудар хөрөңги чыырынга хамаарышкан марафон концерт болур.

Ол бажыңнар 50 чылдар үезинде туттунулаан. Аңаа 1980 чылга чедир ат-сурагыг, кайгамчык ханы биллиги тыва лама-башкылар Амыртаа Хомушу, Кенден-Сүрүң Езутуевич Хомушу олар ажилдап, чурттап чораан. Концертке республикада алдар-сурагыг, кайгамчык салым-чаянныг, талантылыг Аяс Данзырын, Ляна Өндүр, Юлиана Ондар, Сай-Даш Монгуш, "Ятха", "Тыва национал оркестр", "Алаш", "Тыва кызы", "Үер", "Чиргилчин", "Аян", "Хүн-Хүртү" бөлүктери болгаш өске-даа ансамбльдер киржир.

Билет өртээ — 150 рубль. Билетти Камбы-лама эргелелинден, Улусчу чогаадылга бажыңының кассазындан садып ап болур.

Ачы-дуза чедирип, хөрөңги салыксаан улус бо адресче акшазын шилчидер:

ТРФ КБ "Сибирское ОВК" (ОАО) Клиент Камбы-лама эргелелиниң төлээзи Монгуш Мерген Дамба-Доржуевич.
ИНН 0323039171, № счета 9352-Д54378-001/42301810293520012462, КОРР/СЧ. 3010181010000000711, БИК 049304711.

КАЙДА СЕН, ТҮЛҮШ?

Нью-Йорк хоорайда ажилдап, чурттап чоруур орус шүлүкчү Семен Винцимеров Москваның күрүне университетиниң журналистика факультетинге кады өөренип чораан эки Маадыр-оол Сувакович Түлүштү хөлчок хергелеп, сураглап турар.

Чаңгыскурсчун тыпчып бээрин ол бистин редакциядан дилээн. Ынчангаш дүрген редакцияга чедип келирин азы 1-01-35 телефонче долгаарын Маадыр-оол Суваковичиге дыннаттывыс.

"ШЫН" СОЛУННУ ДАМЧЫШТЫР

Бистин ынак ачавыс, күдээвис Орлан Кара-оолович ДОРЖУНУ сөөлгү орукче үдежит, биске моральдыг болгаш материалдыг дузаны көргүскөн Хандагайты суурнуң чонунга, төрелдеривиске, чаңгысклассчыларымыска, Өвүр кожуун чагыргазына, эмнелге коллективинге, кол эмчи В.Кууларга, иштики херектер килдизинге, культура ажилдакчыларына, казначействого, почта салбырынга, шериг комиссариатынга, республиканың Уруглар бажыңының кол эмчизи С.Б.Яндай-оолга четтиргенивисти илереттивис.

Өөнүң ишти, уруглары, төрелдеринден.

Эрзин кожуун чагыргазы, кожуунуң Төлээлекчилер хуралы кожуун чагырганының чолаачызы

Дмитрий Данилович
ДАЖЫМБАНЫҢ

үр эвес аарааш мөчээни-биле ооң өг-бүлезинге, уругларына, дөргүл-төрелдеринге, чоок кижилеринге ханы кажыыдалды илередип тур.

email:shyn@tuva.ru

Индекс 667000.
Кызыл хоорай,
Красноармейская, 100.

ТУРГУЗУКЧУЗУ: Тыва Республиканың Чазаа.
Кол редактор Артур ХЕРТЕК.

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОНАРЫ: Кол редактор — 1-01-35, кол редакторнуң орадакчылары — 1-19-87, 1-40-77, тел/факс (394-22) 1-17-94, бухгалтерия — 1-17-91. КИЛДИСТЕР: нитилел-политиктиг килдис — 1-18-10, культура, өөредилге — 1-03-88, чагаа — 1-03-87, кедээ ажил-агыг, үлетпүр килдистер — 1-17-09. Солун келбейн барганда, 3-14-94 телефонче долгаар. Неделеда үш катап үнер. Хемчээли парлаан 3 ама. Тираж 9130. Чагыг 110.

АГАР САНЫВЫС: № 4070381040000010000 Б.ОАО Банк "Тувакредит", Кызыл ИНН—1701008465; корр сч 30101810600000000729 БИК 049304729. Россия Федерациязының Парлалга, телерадио-дамчыдылга болгаш массалыг коммуникациялар херектериниң талазы-биле яамызының Ортаакы Сибирьде регионнар аразының девискээр эргелели «Шын» солунну 2004 чылдың май 14-те эде бүрүткээн. Херечилелдин дугаары — ПИ № 16-0510. Индекс 10002, 10003. ТР-ниң Парлалга болгаш информация күркөмитединиң типографиязынга парлаан (Кызыл, Щетинкин-Кравченко, 1). Солунда парлаттынган материалдарның авторларының бодалдары редакцияның туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айыттынган сайнары болгаш өске-даа фактылары, дыңнадылары дээш авторлар боттары харыылаар.